

STUDIA LITTERARIA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKEINEK
KIADVÁNYA

TOMUS XXIV.

REDIGUNT:

I. BITSKEY ET A. TAMÁS

CSOKONAI-TANULMÁNYOK

DEBRECEN
1986

ISSN 0562 – 2867

Felelős kiadó: Dr. Csikai Gyula, a KLTE rektora

Felelős szerkesztő: Dr. Bitskey István

**Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 350 példányban**

Terjedelme: 10,7 A/5 ív

87–403

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bitskey István</i> : Évkönyvünk Csokonai-száma elé	5
<i>Bán Imre</i> : Csokonai világirodalmi távlatai	7
<i>Debreczeni Attila</i> : Csokonai szépprózájának néhány kérdéséről	49
<i>Fekete Csaba</i> : Csokonai tanulmányai	67
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Öt ismeretlen és egy ál Csokonai-vers.	95
<i>Vargha Balázs</i> : Kármán és Csokonai	113

TABLE DES MATIERES

<i>István Bitskey</i> : Avant-propos.	5
<i>Imre Bán</i> : Csokonai et la littérature mondiale	7
<i>Attila Debreczeni</i> : Sur quelques aspects des oeuvres en prose de Csokonai	49
<i>Csaba Fekete</i> : Les études de Csokonai.	67
<i>Ferenc Szilágyi</i> : Cinq poèmes inconnus et un prétendu poème de Csokonai	95
<i>Balázs Vargha</i> : Kármán et Csokonai	113

ÉVKÖNYVÜNK CSOKONAI-SZÁMA ELÉ

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékének legrégebbi hagyományai közé tartozik a Csokonai-kutatás, a debreceni poéta életművével való szembenézés szép, bár korántsem könnyű feladata. A tanszék számára ez kettős elkötelezettséget jelentett. Egyrészt a város irodalmi múltjának feltérképezése, szellemi örökségének ápolása teljesíthetett ki e munka révén, hiszen a Csokonai-kutatás mindig is bő forrásanyagot, számos támpontot adott Debrecen szellemi értékeinek, sajátos múltbeli szerepének tudatosításához, mélyebb megismeréséhez. Másrészt a felvilágosodás legnagyobb magyar költőjének életműve egyben a magyar irodalom történetének is kiemelkedően fontos fejezete, az ő életművét feltáró munka egyben tehát azt is jelentette, hogy a debreceni Régi Magyar Irodalmi Tanszék szervesen kapcsolódott az MTA által irányított, országosan folyó irodalomtörténeti kutatások áramába.

A Csokonai-filológia debreceni megindulását még az 1940-es évek végén Juhász Géza professzornak, a tanszék akkori vezetőjének munkássága jelentette, s már az ő munkálkodása nyomán felmerült a teljes költői életmű kritikai kiadásának igénye. Juhász Géza számos tanulmánya (és postumus kötete) járult hozzá a filológiai problémák tisztázásához, ő azonban már nem érthette meg a kritikai kiadás megindulását. Aki a Csokonai-textológiában kicsit is jártas, jól tudja, rendkívüli nehézségekkel kell a filológusoknak megbirkóznia, ha a művek számtalan variánsa, autográf vagy idegen kéztől származó kézírata között el kívánnak igazodni, s megbízható szövegkiadást kívánnak közkinccsé tenni. Ez magyarázza, hogy az átlagosnál jóval több és hosszabb időtartamú előmunkálatok váltak szükségessé a tíz kötetre tervezett sorozat megindításához.

Juhász Géza halála után a felvilágosodás irodalmának kiváló szakembere, Julow Viktor kapott megbízást (s ezzel együtt akadémiai támogatást) a kritikai kiadás munkálatainak további megszervezésére és irányítására. Az MTA Textológiai Bizottságának támogatása egyben azt is jelentette, hogy egy főállású s két megbízott kutató is részt vehetett a munkában. Így készült el végül a Drámák I. és II. kötetének, valamint a költemények I. kötetének kritikai kiadása Pukánszky Kádár Jolán, ill. Szilágyi Ferenc munkájának eredményeként. A Csokonai-szakirodalom közben értékes művekkel gyarapodott: Szauder József átfogó tanulmányai, Vargha Balázs és Julow Viktor kismonográfiái, Szilágyi Ferenc vaskos tanulmánykötete, Csetri Lajos, Bíró Ferenc és mások dolgozatai jelezték, hogy a kutatás biztatóan halad az ösz-

szegzés lehetősége – a kritikai kiadás teljessé tétele és egy nagymonográfia – felé.

A lendületesen folyó munkát azonban két tragikus esemény készítette megtorpanásra: korábban Szauder József, utóbb Julow Viktor idő előtti, váratlan halálával a Csokonai-kutatás ügye is pótolhatatlan veszteségeket szenvedett. A megtorpanást követően viszont két irányból is jelentkezett a munka további folytatásának igénye: egyfelől a debreceni tanszék érezte ezt feladatának, hagyományaiból továbbra is reá háruló kötelezettségének, másfelől az MTA Textológiai Bizottsága ugyancsak kifejezte segítőkészségét a debreceni Csokonai-kutatások további támogatására. Így vált lehetővé, hogy a kritikai kiadás munkálatai Szilágyi Ferenc akadémiai főmunkatárs szakmai irányításával tovább folytatódjanak, s – ha némi késedelemmel is – elkészülhessenek a megkezdett sorozat további kötetei.

1986-ban nincs Csokonai-évforduló, mégis úgy láttuk célszerűnek, hogy a *Studia Litteraria* ezévi számát az újra szárba szökkenő Csokonai-kutatás bemutatásának szenteljük. Örvedetesnek tartjuk, hogy Bán Imre professzor átfogó igényű s Szilágyi Ferenc filológiai alapkérdéseket érintő tanulmányai mellett fiatalabb debreceni kutatók (Debreczeni Attila, Fekete Csaba) dolgozatait is közreadhatjuk, ez mindenképp reményekre jogosít fel bennünket a munka további folytonosságát illetően. A felsoroltakon kívül jelen számunk közreadja még Vargha Balázs tanulmányát, ezzel is jelezve, hogy a debreceni kutatók – miként eddig, úgy a jövőben is – szívesen fogadják és igénylik a nem debreceni irodalomtörténészek, Csokonai-filológusok munkáját. Azt szeretnénk remélni, hogy jelen összeállításunk bepillantást enged a készülő kritikai kiadás műhelyébe, tájékoztatást ad az idevágó kutatások időszerű problémáiról mind a szakembereknek, mind pedig a költő életműve iránt behatóbban érdeklődő irodalomtanárok számára. Ugy véljük, a közreadott dolgozatokhoz kapcsolódó reflexiók, a nyomukban esetleg kibontakozó viták hasznosan járulhatnak majd hozzá Csokonai életművének alaposabb megismeréséhez s a kritikai kiadás mielőbbi elkészüléséhez.

CSOKONAI VILÁGIRODALMI TÁVLATAI

1.

Dolgozatunk címe bizonyára némi magyarázatra szorul, hiszen a szakközönség jól ismeri, hogy a *Weltliteratur* goethei fogalma csak 1827-ben merült fel.¹ Nem jelenti ez azonban azt, hogy magát a jelenséget – ha tetszik: a világirodalom meglétét – már hosszú ideje, jóval Goethe előtt ne érzékelt volna az európai köztudat. Az antik irodalom állandó jelenléte Európa minden nemzeti nyelvű literatúrájában megalapozta az új fogalom kibontakozásának lehetőségét; a humanizmus, főként a cinquecento irodalomelmélete, példaadóvá tette az olasz irodalom gyakorlatát;² Vico *Scienza nuova*ja (1725) messzi távlatokat nyitott az új irodalomszemlélet számára: Lessing egész irodalmi tevékenysége (Shakespeare-kultusza), az angol irodalom folyton növekvő népszerűsége (Milton, Percy, Pope, Ossian kontinensi érvényesülése), a francia klasszicizmus (Racine, Voltaire) állandó jelenléte (pl. Gottsched), az olasz *Arcadia* divatja (Metastasio) mind egy irányba mutattak, a más népek literatúrájának megbecsülése irányába. Mme Staël népszerűsítő írásai (*De la littérature* 1800, *De l'Allemagne* 1813) csak tágitották az irodalmi látóhatárt, amit egyébként több XVIII. századi német elméleti mű és antológia már jórészt biztosított főként Közép-Európa műveltjei számára. Nem szabad elfelejtenünk Herder rendkívüli hatását sem: irodalmi fogékony-sága a legnagyobbakra, éppen Goethe-re is, termékenyítőleg hatott.³

Ismeretes, hogy Goethe nem egészen azt értette világirodalmon, amit manapság értünk rajta: ennek vitatása azonban itt nem feladatunk. Nemcsak a „könyveknek”, hanem a „fogalmaknak” is megvan a maguk sorsa. (Ha Terentianus Maurus híres szállóigéjébe akarnók helyettesíteni a mi fordulatunkat, a klasszikus *notionest* kellene használnunk.)⁴ Annyi bizonyos, hogy Kazinczy, Csokonai, Bacsányi vagy Kármán tisztában voltak a *Weltliteratur* lényegével, mielőtt e pregnáns szakkifejezés megszületett volna.

Másik előjáró megjegyzésünk az, hogy tanulmányunk pusztán vázlatos összefoglalásra vállalkozhat. A Csokonai-szakirodalom közel kétszáz éves, s költőnk méltatói már a kezdet kezdetén szívesen látták benne idegen költők követőjét vagy másolóját, amint erre a híres Kölcsey-kritika (megjelent 1817-ben) a bizonyosság. Kölcsey Kazinczy Ferenc esztétikai normáival, Schiller híres Bürger-kritikája (1797) nyomán bírálta Csokonait, s a XIX. század „ha-

táskereső” pozitívizmusát akarva-akaratlanul befolyásolta. Ennek a „hatás-katalógus”-nak elrettentő példája Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténetében* olvasható⁵: itt közel hatvan idegen név szerepel, nem törődve azzal, hogy Csokonai sok idegen költőtől pusztán néhány verset, olykor csak sort *fordított*, máskor csakugyan behatólag *tanulmányozta* őket. Felbukkannak olyan nevek, akiktől csupán olvasott vagy fordítani akart (pl. Loredano), de hiányoznak olyanok (pl. d’Holbach), akik mély hatást tettek rá. Ez utóbbinak Csokonai készítette fordításáról (*A természeti morál*) az 1930-as évek irodalomtudománya még nem is tudott.

Nem hallgathatjuk el természetesen azt sem, hogy Csokonaiban két költőtípus jellegzetes vonásai egyesülnek: egyfelől a hagyományos *imitáló* módszer, másrészt a nemzeti *eredetiség* poétája. Egészében XVIII. századi jelenség, e fogalom teljes gazdag tartalmát hordozva. Ne feledjük, hogy a felvilágosodás XVIII. százada éppen az összefoglaló lángelmék korszaka volt; elég, ha itt a művészetek területéről Tiepolóra és Mozarra utalunk. Az előbbiben pl. egyesül a barokk és a rokokó festészet minden technikai bravúrja, a klasszicizmus raffaellói szépségideálja, valamint a részletek szinte természettudományos realizmusa.⁶ Mozart zenei szintézise sohasem bontakozhatott volna ki Scarlatti, Vivaldi, Gluck, Haydn, Cimarosa nélkül. Csökkenti ez a legkisebb mértékben is alkotó munkásságának esztétikai minőségét? Csokonait is ide kell számítanunk, ha elszigetelt vidéki helyzete, szegényes körülményei (sohasem járt külföldön!), rövid életideje teljes kibontakozását nem engedték is meg. Ennek ellenére bizonyos, hogy „világirodalmi” érzékenysége még kortársai között is egészen rendkívüli volt, mert – és ezt sokszor mondták már Domby óta – egyedül neki sikerült élettől duzzadó nagy magyar költészetet teremtenie a sokfelől asszimilált európai és a remekül érzékelt hazai benyomásokból.

Csokonai egyébként mindezt elméleti tudatossággal vállalta, sőt hivatásának tartotta. Már az 1793-ból való *A vidám természetű poéta* c. költeményében (MM 100) Hervey és Young sírköltészetét, Racine ciprusát, „Shakspeárnak akónitos fűzérjét” utasítja el, játékosan, de bizonyosságot téve arról, hogy már a 20 éves ifjú ismeri, nemsokára használja is őket. Ezt a verset *Az én poézisom természete* címen (MM 679) a *Lilla* számára átdolgozta, s oly tökéletes zárattal látta el, hogy ez még Adyra is hatott.⁷ „Shakspeár” innen már hiányzik.

Az ember a poézis első tárgya (1803) c. verset (MM 619) tárgyunk szempontjából szintén idéznünk kell:

.....
Vig borzadással jártam el a görög
Szépségek és a római nagy világ
Pompás maradványit: s ezeknek
Sirja felett az oiasz negédes

Kertjébe szedtem drága narancsokat!
A franc mezőket láttam: az Albion
Bariangiban s a német erdők
Bérceiben örömet találtam.

Ollykor hevítvén lelkemet is belől
Új képzelések s büszke vetélkedés.
Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia térmezején daloiván.

A földnek aljáról felemelkedém:
.....

Ne a világirodalmi „atmoszféra” nyílt elismerésére figyeljünk itt, hanem a „büszke” vetélkedésre”, amelyet a reneszánsz-barokk poétika *aemulatió*nak nevezett s Balassi Bálint így fejezett ki. „magyar nyelven is meg lehetne ez, az mi egyéb nyelven meg lehet.” (*Szép magyar komédia. Prologus*)

Végül álljon itt a Görög Demeterhez intézett Csokonai-levél (1801. február) magabemutatása, amidőn Bécsbe újságírónak ajánlkozik (MM II. 865-866)

„1. A Deák nyelvben lévő tehetségem, minthogy fő gyönyörűséget a római klasszikusok olvasásában talállok, felhat szinte a literatúráig, hozzájárulván a beszédben és levélírásban való könnyűség.

2. A német nyelvben értem a könyveket, sőt ezekből poétai fordításokat is tettem: de beszélni és levelezni, kivált tudóssal és characterisatus emberrel nem tudok. Ugy de egy esztendeig való bécsi lakás talán helyre fogja ütni ezt a fogyatkozásomat.

3. A francia nyelv értésében középszerű vagyok: de az ezen a nyelven való literatúrához legjobban vonszó tüzem sebes előmenetellel már magamat is biztatni. [Igy! A Harsányi-Gulyás-féle kiad. „kezd” szóval egészíti ki.]

4. Olaszul igen jól értek.

5. A magyar nyelvben lévő tehetségemet debreceni születésem és 22 esztendő koromig való felnevelkedésem, 5 esztendeig tartott utazásim és tapasztalásim, az egész magyar hazában (kivéven éppen azon részeit, ahol nem

magyarok laknak) nyomtatott és még kézírásban lévő munkáim, literatúrai szüntelen való olvasásom, levelezésem és gyakorlásim, meglehetősen emelték.

6. A statisztika, historia, politica és geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.

7. Utoljára ami characteremet illet, azt az én csekély, de tisztességes nevelésem, olvasásom és gondolkodásom módja, a *curata supellex*, nem teheték oly nagyvilágbélivé, oly *éclatantté*, mint amillyent talám az ajánlott statio és az Ur kívánnának: de csendesesen élni vágyásom, közönséges-lelküségem, [egyszerüségem] hazámhoz való tiszteletem és a nemzet s a szelid tudományok iránt való tüzes buzgóságom sokba hasonlóvá tettek ahhoz, amint Rousseau magát leírja barátja előtt a IV. levélbe: *Une paresseuse aime...* stb.”⁸

Bár a kézirat tanúsága szerint e sorokat Csokonai áthúzta, s más, rövidebb szöveget küldött Görög Demeternek, mégis ez a legteljesebb önarcképe, s mindenben igazolja költőnk fentebb említett „határeset” helyzetét, kettős kötöttségét: az európai távlatot Rousseau nevével jelezve, a magyart a debreceni születés kiemelt hangsúlyozásával. – Az alábbiakban megkíséreljük Csokonai világirodalmi távlatainak *összefoglaló* bemutatását főként az eddigi igen beható Csokonai-kutatás eredményei alapján. Szerencsénkre megjelent a Kritikai kiadás I. kötete az egész sorozatot előkészítő filológiai apparátussal,⁹ a színművek két kötete.¹⁰ Nagyon sokat köszönhetünk Szauder József és Julow Viktor kutatásainak. Előre jelezzük, hogy csak a főbb csomópontokat tudjuk megragadni, teljességre nem törekedhetünk.

Nincs vita abban, hogy Csokonai költészete az *iskolából* nőtt ki. Verselni „hivatalból” tanult, latinul és magyarul, a középfokú oktatás százados gyakorlata szerint. (A magyar versképzés is beletartozott a *poëtika* és az *oratoria* tantervébe.) Csokonai iskolai tanulmányairól legutóbb Szilágyi Ferenc bőségesen értekezett, felhíva a figyelmet Losonczy István *Artis poeticae subsidium* c. tankönyvére (1769, majd 1784), amelyről régebben magunk is tüzetesen irtunk.¹¹ „Losonczy segédkönyve jól világítja meg a propositiók (= kitűzött verses feladatok) két témakörét is: a moralizáló sententia-versek, s a leíró, „festő” költemények tartományát.” Szauder József szép tanulmánya szinte véglegesen tisztázta ez iskolai versgyakorlatoknak Csokonai művészi fejlődésében játszott szerepét. Megállapította, hogy a sententia-típusú versek szárazabbak, gyakran iskolásan logikai szerkezetűek (pl. a *Gloria calcar habet* két változata, Krit.k. I. 25. ill. 28. l.), a pictura-jellegűek viszont szabadabb szárnyalást engednek a költői képzelet számára, korán és jól mutatják Csokonai leíró, sőt típusalkotó tehetségét. (pl. *A tengeri zivatarról*; az ún. „évszak-versek”: *Az ősz I-II, Tél I-II; Cigány*)¹²

Nyilvánvaló, hogy ezek a fiatalkori versek az iskolában tanult latin auk-

torok közvetlen hatása alatt állnak, bár Csokonai gyorsan fejlődő költői tehetsége szinte már kezdettől fogva szabadon bánik forrásaival, és – zenei nyelven szólva – nagy készsége van a „variációra”. Jellemző, hogy az Ovidius *Metamorphosese*séből (IV. 55-116) fordított *Piramus és Thisbe* eredeti 111 hexameterjét 302 tizenkettősben fordítja le.¹³ Van természetesen már viszonylag korai (1792) pontos latinból való átültetése: ilyen pl. *A vacsora – Fabullhoz* (MM 884-885). A példa kedvéért, már rövidegsége okán is, ezt bemutatjuk. Catullus 13. költeményéről van szó.

Catullus:

Cenabis bene, mi Fabulle, apud me
paucis si tibi di favent diebus,
si tecum attuleris bonam atque magnam
cenam, non sine candida puelle
et vino et sale et omnibus cachinnis.
Haec si, inquam, attuleris, venuste noster,
cenabis bene: nam tui Catulli
plenus sacculus est arenarum.
Sed contra accipies meros amores,
seu quid suavius elegantiusve est:
nam unguentum dabo, quod meae puellae
donarunt Veneres Cupidinesque,
quod te cum olfacies, deos rogabis,
totum ut te faciant, Fabulle, nasum

Csokonai

Nálam jó vacsorád leéend, Fabullom,
Egy-két napra, ha megsegít az isten,
Ha gazdag vacsorát hozol magaddal,
És fog jönni veled fejér leányka,
Jó bor, tréfa, egész sereg kacajjal.
Ezt mondom, ha hozol, Fabull barátom,
Lesz itt jó vacsorád; mivel Catullod
Erszényét merevül beszötte a pök.

Ellenben veszel itt csupán szerelmet,
S édesebb gyönyörűbb, ha még van ennél:
Mert lánykám kenetét adom tenéked.
Ezt adták neki Vénus és Cupidók:
Mellyet hogyha szagolsz, az égre így nyögsz:
Hogy téged merevül teremtsen orrnak.

Nálam jó lakomát ehetsz, Fabullus
 nemsoká ha az istenek szeretnek,
 és ha dús vacsorát hozol magaddal,
 s nem felejtetted a szép leányt, a jó bort
 és a vig kacagást, a szellemet sem.
 Hát mindezt ha hozod, derék barátom,
 jóllakhatsz vele: mert Catullusodnak
 erszényét csupa pókfonal dagasztja.
 Ám tömény szerelem kerül cserébe,
 vagy ha van kitünőbb is édesebb is,
 akkor az: Venusok s vidám Cupidók
 kedvesemnek adott szagos kenőcse:
 s istenekhez imádkozol, Fabullus:
 változtassanak át egészen orrá.

A fiatal Csokonai fordítása darabosabb ugyan Devecseri kecses és egyenletes, ritmusában tökéletes versénél (versus Phalaicius), mégis hivebb a latin szöveg értelmi rendjéhez, a ritmust is nagyon jól követi. A leányka kenőcsét (illatát!) Fabullusnak kell szagolnia (olfacies), s ez a csattanó modern költőnknel elvész. A *merevül* (kétszer!) régi magyaros fordulata annyit jelent: „merőben, egészen.” A *nyögysz* (rogabis) viszont egy kissé Csokonai „mendikáns tónusá”-hoz tartozik. Van persze Catullus csodálatos eleganciájának olyan mozzanata (pl. a „*venuste noster*”), amelyet egyik magyar költő sem tud visszaadni.¹⁴

Csokonai és a latin költők viszonyáról Oláh Gábor értekezett.¹⁵ Bár a szerző csak Toldy Ferenc kiadására támaszkodhatott, és nincs nyoma, hogy a kéziratot hagyatékot (akárcsak a debrecenit is!) felhasználta volna, a dolgozat mégis igen jó Csokonai-ismeretről és széles klasszika filológiai tájékozottságról tanúskodik. Módszertanilag a pozitívizmus naiv hatás keresésének mintapéldája: Csokonainál jóformán minden a horatiusi *carpe diem*nek, a vergiliusi eposzi gépezetnek és a leíró technikának, az ovidiusi *Metamorphoses* mesélő kedvének és tarkaságának hatása. A legváratlanabb különféle antik *locusok* együttes ihletését tételezi fel a szerző egy-egy Csokonai-költeményben, noha csak évezredes lírai-epikus közvagyonról van szó, amelyet a latinok is a görög múzsáktól kölcsönöztek. A *csókok* (1794) c. lírai regénykéről (MM II. 38-70) így ír: „Ebben a költői cifrázatokkal túltömött pásztori történetben Vergilius, Ovidius és Catullus szelleme kergeti egymást”, bár napjainkban közismert, hogy e kecses kis műszinte egészében Tasso—Guarino—Metastasio-

cento. Az antik költők csak az ő közvetítésükkel vannak jelen. Oláhnak pl. ily erőltetett bizonyítéka is van: midőn Hercules Cacust halálra üldözi, a *hármás* (ter) szám ismétlődik, Melitesz viszont „*háromszor* sóhajt, *háromszor* reszket ki szeméből a könny, *háromszor* szólítja nevén szerelmesét” (35-36. l). Bizonyára feltehető, hogy Csokonai szinte „magáévá tanulta” Vergiliust (akárcsak Dante, *Inf.* XX, 114), egészen valószínű azonban, hogy *itt*, a melankolikus pásztori szerelem légkörében, *nem* Cacus jutott eszébe. Nyilván Vergiliust *utánozta* viszont Csokonai *A csókok* II. könyvének elején: „Mind elcsendesedtek a papnak intésére... Ekkor a bús Melitesz ... így szólamlott: Szívemnek legsértegetőbb fájdalmát kívánod, ó Filánder, megújjíttatni ... mindazáltal elkezdem” (36. l), de ki nem utánozta ezt az eposzi helyzetet (számos képzőművészeti ábrázolása is van), többek között a csodált Voltaire is: IV. Henrik Erzsébet királynénak mondja el a Szent Bertalan-éj rémségeit. Egyébként Csokonai *tudatos* utánzása egészen más funkció-körbe illeszkedik.¹⁶

Szépen ír Oláh Gábor Propertius I. könyvének 3. elégiájáról (*Az alvó Cynthia*), s képzőművészeti benyomást (az alvó Ariadne szobra) tételez fel. Ezt az elégiát viszont *Az alvó Lilla felett* c. Csokonai-vershez hasonlítja, teljesen alaptalanul. Egy tipikus rokokó festményt kellett volna párhuzamba állítania vele, pl. Francois Boucher *Alvó pásztorlányát*. Egyébként a propertiusi költemény alaphelyzete is egészen más.¹⁷

Ismeretes, hogy Csokonai három Horatius-költeményt fordított le: a XVI. epodost („*Altera iam teritur bellis civilibus aetas*”) és két ódát: a II. 18-at („*Non ebur neque aureum...*”), valamint a IV 3-at („*Quem tu Melpomene, semel...*”)¹⁸ Oláh Gábor részletesen és jól bírálja a fordításokat (57-62). Végző ítélete: „Fordítja emberségesen, híven, de sokkal kevesebb fenséggel, mint amennyit Horatius sorai éreztetnek.” – Ha kijavítjuk a dolgozat egy-két filológiai hibáját, végezhetünk is vele. Kazinczy szóbeszéde alapján (*Lev.* III,93) azt állítja (57.), hogy *Georgicon*-fordítását maga Csokonai égette meg, holott a töredékes fordítás anyaga megmaradt a kézirati hagyatékban. A *Crimen raptus*ban Oláh Blumauer hatást lát, holott nem eredeti, hanem jól sikerült Bürger-fordítás.

Csokonai és a latin költők viszonyáról még csak egy rövid adalék-cikket említünk meg, a Gulyás Józsefét.¹⁹ Annyi fontos belőle, hogy e Sárközynek ajánlott komikus költeményben (a ránk maradt töredékben, *Aranysújtásos nadrág*) az *Aeneis* I. éveke viharjelenetének paródiáját látja. Mi inkább a *Dorottya* egyes részleteinek vázlatát ismerjük fel benne, noha az *Aeneis*-paródia afféle deákos imitáló fogásként tagadhatatlan. (Az olvasó hajdan szerette viszontlátni, divatos modern köntösben, amit az iskolában tanult. Az ún. *reminiscentia* a reneszánsz, barokk és klasszicista poétika egyik elfogadott, hatást kiváltó eszköze volt. A legnagyobbak is gyakorolták.)²⁰

Nem vizsgáltuk e helyen Seneca: *A reggel* c. Csokonai-fordításnak (MM 923) forrásához való viszonyát, valamint a késői, antik és újlatin költőket. (Scaliger, Julius Egyptius, Janus Secundus, Béze, Denis, Somssich Lázár) Egyrészt pusztá apróságok, másrészt – mint a Denis- és Somssich-fordítások – költői feladványok: semmit sem tesznek hozzá Csokonai világirodalmi távlatainak ismeretéhez. A *Pervigilium Veneris*ről alább még lesz szó. Kár, hogy ez nem maradt ránk, mert a pompás eredeti bizonyára igen sikerült fordításának birtokában lehetnénk.

3.

Át kell térnünk a fiatal Csokonai költővé válásának szinte legfontosabb „határ-területére”, az *olaszra*. Itt már nem az iskolában tanult és a kikerülhetetlen művészi befogadás tényéről volt szó, hanem egy tudatosan választott modern irodalom tanulságainak áthasonítására. Bár Domby azt állítja, hogy az olasz nyelv tanulása sorshúzás (vagy megegyezés) révén jutott Csokonai-ra,²¹ maga így nyilatkozik híres 1793-as Kazinczynak küldött levelében (Lev II. 543): „Tanúlok olaszt, a-melly a’ Poézisnek tulajdona”, tehát már igen korán ráértett az olasz költészet és saját hajlamai rokon voltára. Csokonai olasz kapcsolatainak igen bő irodalma van,²² reánk csak az összefoglalás és némi kiegészítés éppen nem könnyű feladata vár.

Eddigi szakirodalmunk nem hangsúlyozta eléggé, hogy Csokonai az *Arcadia* költői iskolájának mozgalmába kapcsolódott bele, s ezt az irányzatot az olasz irodalom történetének kutatói jelentékeny fordulatként értékelik. Az *Arcadia*, mint Walter Binni írja, 1690. október 5-én alakult meg Rómában a Padri Riformati nevű szerzetesrendnek a San Pietro in Montorio templomához csatlakozó kertjében (Gianicolo), Krisztina svéd királynő (Gusztáv Adolf Rómában élő, katolizált leánya) halála után, mintegy szellemi patronátusának ihletésére. A jelenlévő 14 alapító író jóformán egész Itáliát képviselte, köztük oly nevek, mint Crescimbeni, V. Gravina, G. B. Zappi, majd a hamarosan csatlakozók közül Menzini, Salvini, Redi, De Lemene, A. Zeno, Maffei, Muratori.²³ A figyelmes olvasónak máris feltűnik néhány olyan név, akiket Csokonai tanulmányozott és fordított Johann Joachim Eschenburg nagyszabású világirodalmi antológiája alapján.²⁴

Legutóbb Sárközy Péter részletesen taglalta az *Arcadia* irodalomtörténeti jelentőségét.²⁵ Rámutatott arra, hogy az új költői iskola tagjai Marino és az olasz barokk (a *secentismo*, Tesauro) „rossz ízlésével” (*cattivo gusto*) szemben a „jó ízlés” (*buon gusto*) képviselőinek tartották magukat; visszanyúltak Petrarca és az olasz *cinquecento* hagyományaihoz. „A Marinót követő barokk költők túlzásaival és a racionalista poétikák túlzott szabályosságá-

val szemben az olasz pásztorköltők legfőbb célkitűzése a jó ízlés visszaállítása, a precíz lírai hang elterjesztése volt. Igaz, Metastasiót leszámítva, az Árkádiának valóban nagy költői egyénisége nem akadt, mert a kor költőinek legtöbbje megelegedett az antik és a klasszikus olasz költőszet nagyjainak műfaji és nyelvi utánzásával, a petrarcái szonett, az anakreoni költészet és a pindarosi óda felújításával, de a szalonköltők műfaji és nyelvi útkeresései mindenképp az olasz költői nyelv felfrissüléséhez vezettek és nagy hatással voltak a következő század ballada-románcköltőire, az oly nagy sikert arató operalibrettó szerzők stílusának kiformalására.”²⁶

Erősen hangsúlyozta az *Arcadia* a vers zeneiségét (Metastasio), az anakreoni, horatiusi és pindarosi ódák gyakorlatát (Paolo Rolli); igen kedvelte a vergiliusi *Georgicát* (G.G.Roberti fordította); vonzódott a víg eposzhoz; érdeklődött a népies formák iránt; a neoklasszicizmust a kecses rokokóval egyesítette (Winckelmann-hatás), a női szépség leírása (Rolli és Savioli) kedvelt témája volt. Célkitűzése a hétköznapi fölé emelkedés, a szelid hedonizmus, a *musicalità* volt.²⁷ Aligha lehetett ízlés és poétikai gyakorlat, amely közelebb állott Csokonai életfelfogásához és költői céljaihoz. A már idézett *A vidám természetű poéta* (1793) mintha az *Arcadia* esztétikáját hirdetné:

Nékem inkább olly koszorú
Kösse felkent fejemet
Mellynek szine nem szomorú
S múlatja a szebb nemet:
Ezt a vidámabb Múzsáknak,
A mosolygó Gráciáknak
Füzzék öszve rózsaszínű újjai,
Elesszék fel ambrázius csókjai.

Nem tudjuk természetesen, mit és mennyit ismert Csokonai az *Arcadia* működéséről (nincs rá adatunk!), benyomásunk azonban az, hogy jelentőségével tisztában volt. Patachich Ádám nagyváradi püspök majd kalocsai érsek (1717-1784) már 1739-től tagja volt a római Arcádiának, Gánóczi Antal nagyváradi kanonok (megh. 1790) 1780-tól.²⁸ Ujabban merült fel adat arra is, hogy Faludi Ferenc szintén tagja volt e nagyhírű irodalmi csoportosulásnak.²⁹ Minderről a debreceni deák már tudhatott, annál is inkább, mert J.G. Sulzer: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* c. nagyszabású lexiconában külön címszó tárgyalja az *Arcadiát*: „Eine Gesellschaft geistreicher Köpfe, die gegen dem Ende des vorigen Jahrhunderts zur Herstellung des guten Geschmacks in Rom aufgerichtet worden. Die Mitglieder nehmen arcadische Namen an, und halten ihre Zusammenkünfte in einem gepflanzten Lusterald stb.”³⁰ Igaz, hogy Csokonai csak 1803-ban kapott ajándékba Sulzer-kötete-

ket Kazinczytól (*Lev. III. 33*), de már kérő leveléből is kiderül (*III. 22*), hogy régen ismeri.³¹

Irodalomkutatásunk kevés ügyet vetett Kazinczy Ferencnek egy későn felfedezett, 1791. jan. 7-én kelt igen részletes levelére (*Lev. XXIII, 28*) Batthyány-Strattmann Lajos herceghez, amelyben a következő sorok szerepelnek: „Láttam tudniillik azon lépésekből, mellyeket Pesten létemben hazánknak legbölcsebb fíjai a' mostani nádor ispán unszolására a Magyar Tudós Társaságnak alkotása éránt tettek, hogy ez a' köz ditsőségre 's haszonra tzelző munka felállani nem fog, s egy új plánum ki-dolgozásához fogtam, melly köztünk a római Arcadiai Társaságnak példája szerint (mellynek diplomája 's törvényei kezem közt vannak) egy Magyar Arcadiát támasszon.” Ezután terjedelmesen előadja *A' Magyar Liget Pásztorai* vagy *A' Magyar Arcasok* társaságának nem kis önérettel megalkotott tervezetét.³² Csokonai és Kazinczy kapcsolatáról csak 1793-tól tudunk ugyan, nem valószínűtlen azonban, hogy az ifjú költő – mint említettük – az Arcadiáról már Sulzer révén is értesülhetett.

Csokonai olasz tanulmányai persze nem szoritkoztak kizárólag az *Arcadia* költőire: Eschenburg alapján ismerte Gabriello Chiabrerát (1552-1638), különösen Giambattista Guarinit (1538-1612). Az előbbitől két költeményt fordított (*A viola, A távollétel*), az utóbbinak *Il pastor fidoja* páratlan európai hatásra tett szert és Csokonai *Csókok* c. lírai regényének legfőbb ihletője volt.³³ Guarinitól lefordította *A méh és Amor* c. költeményt, majd az *Anakreoni dalok*ban új változatát adta, s részletes jegyzetben értekezett Guariniról, közölve a vers olasz szövegét is (MM 920, 980; II. 216-217).

Nem tárgyaljuk tüzetesen, csak felsoroljuk az *Arcadia* népszerű költőit, akiktől Csokonai fordításai révén kapott ihletést: mind a klasszicizáló rokokó és az anakreontika énekesei. Kiemelkedő tagja volt a híres társaságnak Francesco Lemene (1634-1704), akitől Csokonai *A rózsza és A szépség* c. verseket (MM 909, 912) fordította. Az előbbinek érdekessége az, hogy erotikus alaptónusa ellenére Szűz Máriát, a mennyei rózsát is ünnepli. Tasso és az olasz barokk hagyománya ez. A legnépszerűbb *Arcadia*-tagok közé tartozott Giovanni Battista Zappi (1667-1719), Csokonai három versét fordította, *Az elragadt szív, A jázminok, Pásztor szeretők* (MM 917-920). A címetek ő adta magyar költeményeinek. Az első az elragadt szív közhelyét variálja; kezdő versszakát közöljük.

Ninfa cortese

Col gentil dardo

D'un dolce guardo questo sen feri;

E poi distese

Verso la piaga

Sua mano vaga, ed il mio cor rapi.

A szép Rózsi szép szemének
Nyilát ennek
A mellynek nékicsapta;
S gyöngy kezét sebére tévén,
Onnan az én
Tört szívemet kikapta.

A fordítás viszonylag pontos, de az olasz vers zenéjét, a sok százados gyakorlat során kicsiszolt versmondattanát nem tudja hiánytalanul visszatámasztani. A virtuóz belső rimeket is botladozva követi. 1793-ban vagyunk, amidőn Kazinczynak olasz tanulmányairól ír. – Jobbak Paolo Antonio Rolli verseiből készült fordításai: *Iffúság és szerelem, Igyunk* (MM 914, 916). Rolli egyébként kora ünnepektől költői közé tartozott, Miltont fordította. Különösen szellemes az *Igyunk* átültetése; zárata így hangzik:

Ha lyánkánk vig a mászláson
Ugy dupláson
Inni s szeretni lehet.

Az olasz szöveg laposabb. Fordította még Csokonai Giov. Battista Roberti (1719-1786) két meséjét (*A macska és a sajt, A madár a szabadságba*, MM 885); ezek megjelentek a Diétai Magyar Múzsában; a szellemes és tudós márkai, Scipione Maffei (1675-1755) *Asztali dalát* (MM 813, a címet Eschenburg prózai szövegéből vette); töredékesen Benedetto Manzini (1646-1704) *A reménységét* (MM 947, a reményre alkalmazott „kecsegtető” jelző már itt felbukkan); Fulvio Testi (1593-1642) *L' India conquista* c. Columbust ünneplő eposzának lírai hangú invokációját (MM 949); végül a jóformán ismeretlen Guido Cassoni (megh. 1640) *Bacchushoz inscriptio* c. költeményét (MM 947. – A hagyományos *Casoni* írásmód egyébként hibásnak látszik.)³⁴

Külön hely illeti meg Csokonai életművében Ariostót, Tassót és Metasztasiót. – Ariosto-fordítás az *Utolsó panasza* 1794-ből (MM 925-928). Több kiadás X. elégiának nevezi, de csak azért, mert Eschenburg antológiája (IV. 22-25) az elégiák közé sorolja. A reneszánsz és az *Arcadia* poétikája (Crescimbeni) de a modern irodalomtörténet is *capitolin*ak nevezi az ilyfajta, csakugyan szerelmi elegikus jellegű költeményeket. Az itt tárgyalt versnek különlegessége pl. a *terzina*-forma. Csokonai ezt nem tudja követni, de a magyaros 12-ösökben készült és Rózsihoz (Ariostonál csak *mia Dea*) intézett panasza fordítása nagyon pontos, és az olasz nyelvben már fölényesen jártasnak mutatja költőnket.³⁵ Az *Orlando furiosót* Csokonai, úgy látszik, nem olvasta, a mese

lényegéről Metastasio *Angélika* c. „szerenatá”-jából tudott: ennek szép fordítását is adta (MM II. 645-669, Krit. k. Sz.II. 109-130).³⁶ Feltűnő viszont, hogy *Az epepeárról közönségesen* c. tanulmányában (MM II. 129-150) „A bajnoki epepeárról” c. 4. fejezetben nem említi Ariostót. A klasszikus eposzi kánon bűvöletében élő XVIII. század még nem méltányolta eléggé a *Furioso* énekesét.³⁷

Tasso jóval nagyobb hatást gyakorolt rá, s ez az *Arcadia* légkörében érthető is. A XVI. századi pásztordráma a XVIII. századig az európai költészet egyik fő ihletője volt. Az *Amintát* Guarini és Castelletti szorosán követte, s Csokonai fordítása tökéletes műfaji rokonságban van Balassi *Szép magyar komédiájával*. A fordítás világirodalmi kapcsolatait Pukánszky Kádár Jolán tökéletesen feltárta (Krit.k. Sz.I. 366-388), ehhez nincs mit hozzátenni. Ki kell emelnünk, hogy a *Becsület és természet* (MM 989) c. Tasso-fordítás is (1799-ből) csak az *Aminta* egyik részletének megverselése (Krit.k. id.h. 367). A *szökevény Amor* (MM 958) Tassónál is az *Aminta* prologusának párdarabja: ebben Amor rejtőzik anyja elől, amabban Venus keresi fiát. – A *babérvessző* (MM 912) Eschenburg II. kötetéből (63. l.) fordított *madrigal*. *Az epepeárról közönségesen* c. tanulmányában Csokonai lelkesen dicséri Tasso *Liberatáját*, „napkeleti paradicsomnak” nevezi: az a benyomásunk, hogy alaposan ismerte. A Csokonai-használta Tasso-kiadás nincs pontosan felderítve.³⁸

Metastasio esetében ismét könnyű helyzetben vagyunk, mert Szauder József tanulmánya pontosan és nagy részletességgel tárgyalja magyar költőnkhez való viszonyát. Kiváló dolgozatának legfőbb tanulsága, hogy Csokonai igazi lírájának hangját az olasz fordítások, főként Metastasio oldották meg. „A Metastasioval foglalkozó Csokonai azonban nemcsak lírai költő mi-voltát kezdte tudatosítani, s nemcsak új, érzelmileg jellemző s diszes-piperés stílust kezdett alakítgatni a zsengek s az állatdialogusok után: kapott olyan *eszmei-érzelmi motivumokat is* a melodramákból, melyek a zsengekben kijelentett elvágyódásnak adtak konkrétabb, bár irodalmias-artistikus foglalatot. Ha ott, a zsengekben a poétai ártatlanságot, kötetlen életet szögezte szembe a pénz és a hatalom rontó világával, az *Angélikában*, *A pásztorkirályban* – s éppúgy Tasso- és Guarino-fordításokban – szívéhez szóló klaszszikusok által látta igazoltnak e kontrasztérzést.” (430. l.) Csokonai költői tulajdonává Metastasio segítségével lesz a hűséges és csapodár szerelem feszülő ellentéte, ellenérzése az arany iránt. „Lehet mondani, hogy ha Kazinczy Gessneren keresztül látott előre Rousseau felé, Csokonainak – a Gessnerrel különben rokon – Metastasio volt a Rousseau-t előlegező auktora.” (432) „Az a tanulság, melyet gondolat, érzelm választkékos kifejezésével tett az olaszok révén magáévá, nem is bomlott szét azzal, hogy a francia felvilágoso-

dás korszerűbb gyűrűjébe került, inkább ekkor kristályosította ki tulajdonképpeni értékeit: az analitikus – de korántsem pepecselő – látásmódnak minden érzelmi mozgás mélyére ható racionalitását, mely sem öncélú aprólékoskodásba, sem öncélú érzelmességbe nem engedi széthullani vagy szétáradni a gyönyörködést, inkább fegyelmezi azt, s zárt kompozíciókba építi fel minden szintarkaságát és zsongó érzékiségét.” (432-33) A Csokonai-versformák teljes felszabadulását is a metastasiói verszene hozta meg. (433-34.)

Költőnk Goldoni *Hazugjának (Il bugiardo)* fordítását is tervezte, de csak a hazug sírfeliratának rövid magyar-latin átültetéséig jutott (MM II. 116. – Krit. k. Sz.I. 254-255). 1795-ig tervezte Al. Tassoni *La secchia rapita* c. komikus eposzának fordítását (Krit. k. I. 207, 257), valamint Loredano Iliastravestiáját is. Tassoniról *Az epepeáról közönségesen* c. tanulmányában szól (MM II. 143-144, 146-149). Egy részletét idézzük, mert Csokonai költői tudatosságának szép példája: „Itt már talán némelly érdemes olvasók várták, hogy a Tassoni Elragadtatott vederjéről is emlékezzem, minthogy annak magyar fordítását az újságokban ezelőtt néhány esztendővel megigértem. Igaz is az, hogy én ahoz hozzája fogtam, de majd minden oldalon tapasztaltam a Perrault úr⁴⁰ róla tett ítéletének helyes voltát, hogy t.i. annak minden szépségét csak egy született olasz vagy az olasz nyelvet, szokásokat, történeteket és kivált olasz poétákat merevül (=teljes egészében) esmérő ember érezheti, tele is van az a jeles munka az olasz közmondásokra való ezer célozással, mely helytelenül esnék magyarul, tele van számtalan travestiálásával vagy görögösen paródiájával a nevezetes olasz poéták verseinek, melly poétákat valaki könyv nélkül nem tud, kénytelen az elmés paródiákból szarmazó gyönyörködés nélkül ellenni; hogy tehát a szép olasz comoediásból nyomorék magyar scurrát ne csináljak, félbehagytam munkámat, és darabjait Vulcanusnak dedicáltam, eszemben tartván, amit Horác mondott, hogy quae desperat tractata nitescere posse, relinquit.⁴¹ De nem fizetem-é le hazámnak tett adósságomat azzal, hogy a szép Belinda vukliját adom neki, egy modenai veder helyett. Éppen így jártam az Iliada Giocosájával Loredánnak; mellynek elmaradását ismét azzal az eredeti Comica epepeával kívánom helyrehozni, amellyről már szóllani itt van legjobb alkalmatosság.” A *Dorottya* bemutatása következik! Csokonai pompás érzékkel tapintott rá az *imitatio-aemulatio-fordítás* lehetőségének határára, saját olasz nyelvi készségének szintjére, s a *poeta doctus* (ha tetszik *philologus*!) komolyságával, egyben a lángelméjű költő erejével döntött a magyar *eredetiség* mellett.

Csokonai francia irodalmi kapcsolatait Pelle Erzsébet dolgozata már rendszeresen tárgyalta.⁴² Filológiai szempontból lehetne teljesebb és pontosabb – ezt már Szauder József megemlíttette –, Csokonai francia ismereteiről mégis kielégítő képet ad. Feltehetőleg sokkal többet olvasott, mint az fordításaiából vagy a szöveg szerint megragadható párhuzamokból kiderül.

Nem tudjuk pontosan, mikor kezdett foglalkozni Csokonai a francia nyelvvel. 1792 előtt aligha, s munkájában latin-olasz tudása nagyban segíthette. Az Eschenburg-féle szöveggyűjtemény V. kötetéből (41-55. l.) lefordított darabok (MM II. 116-122) viszonylag kezdetlegesek, prózában készültek, bár az világosan látszik belőlük, hogy a fiatal költő jól érti a szövegeket. Csupa szerelmi költeményt fordít, s ezek a humanista és rokkó erotika légkörét árasztják. A szerzők Clément Marot (1494-1544), Melin de Saint-Gelais (1491-1558), Alexandre Lainez (1650-1710), Charles de La Fare (megh. 1712), Guillaume de Chaulieu (1639-1720), Charles Panard (1690-1763), Pierre-Joseph Bernard (megh. 1775), Charles-Henri Riboutté (1701-1740), Gabriel-Charles de Lattaignant (1797-1779), Francois-Auguste de Moncrif (1687-1770), Claude-Joseph Dorat (1734-1780).⁴³ Érdemes megjegyezni, hogy Marot versében költőnk a *corsage* kifejezést nem tudja lefordítani; a második Dorat-költeményben pedig ezt olvassuk: (MM 122.l.): „Végezd el, domborítsd szép mellyét, amely a fugax szeretetet is figyelhatná.” Franciául: „Acheve, arrondis ce beau sein, Qui fixeroit l’amour volage” (eredeti helyesírás!). Csokonai a *volage* és a *fixer* szavak magyar megfelelőit nem tudta megtalálni. (A francia cím *Portrait d’une maitresse*)

Pelle Erzsébet felsorolja Csokonai feltételezett francia olvasmányait (13-15. l.), külön kiemeli Berquin és Gresset hatását, Berquin és Montesquieu szerepét; annak egy idilljét, az utóbbinak *Le temple de Gnide*-jét fordította is (16. l.), de ezek nem maradtak ránk. Tudjuk, hogy franciából fordította Csokonai Pope *Daphné*-jét és a *Fürtrablást* is, olaszból viszont a *Malade imaginaire* 3.e intermede-jének komikus doktoravatását.⁴⁴ Nem rendszeres francia irodalomismeretre törekedett – mint pl. a kortárs Batsányi –, az ihletköréhez illő pásztori, idillikus-erotikus szerzőket válogatta. Semmi nyoma, hogy Corneille-t, Racine-t, Moliere-t behatóbban ismerte volna, annál inkább Boileau-t, aki nem csupán *Lutrin*-jével hatott rá, hanem híres tankölteményével is. A nagy teoretikus közvetíti hozzá a francia klasszicizmus elveit, főként Marmontel és Batteux poétikáinak segítségével. Erről azonban alább! Mint-hogy angolul nem tudott, a francia közvetítő nyelv – akárcsak a két Besse-nyeinél – nála is könnyen érthető.

A francia poézis befolyásánál sokkal erősebb Csokonai esetében a francia gondolat hatása. Érdekes, hogy költőnk felvilágosodott eszmerendszerét is angol írók (Derham, Young és Hervey) vezeték Rousseau és Holbach felé. E vonatkozásban Szauder József nagy tanulmánya (*Az estve és Az álom*) lehet kalauzunk.⁴⁵ Csokonai a debreceni fiziko-teológia hatása alatt válik a dogmatikus vallásosságnál szabadabb gondolatrendszer hívévé. William Derham angol teológus művének (1713) éppen 1793-ban jelent meg a magyar fordítása (Bécsben) Segesvári István debreceni szerző tollából,⁴⁶ s benne a Teremtő létének bizonyítása az újabb természettudományos igazságok és a „lét nagy láncolata” antik-humanista eszméje alapján. Csokonai már benne élt ebben a gondolkörben Péczeli József fordításai: *Young éjszakai* (1787) és *Hervey sirhalmi* (1790) révén. Szauder így összegez: „*Az estve és Az álom* szövegszerűen is a fiziko-teológiai tartalmú, Youngot utánzó hervey-i leírásokból kezd megszületni 1791-1792-ben, és sohasem válnék nagy verssé az 1792-93-as újabb fiziko-teológiai versgyakorlat, és – ami fontosabb – az ugyanekkor, valószínűleg 1793-ban bizonyosan tanulmányozott Voltaire-Rousseau nélkül.”⁴⁷ Az említett fiziko-teológiai versgyakorlat a Nagy Sámuel-féle Sander-fordítás Csokonainak tulajdonított költemény-sorozata.⁴⁸ Bizonyára ebben a korszakban keletkezett Csokonai d’Holbach-fordítása, *A természeti morál* (MM 242-253), bár ez éppen nem bizonyos.⁴⁹ Annyi hozható fel érvül, hogy Nagy Sámuel említett Sander-előszavában a „vád védelem” kettős hangsúlyával szól d’Holbachról. Ellene mond viszont a feltevésnek Csokonai igen szép, érett prózastílusa.

Rousseau Csokonai kedvelt szerzője volt: nemcsak eszméit, hanem magatartását, magánykedvelését, nyugtalan életformáját, szabadság-kultuszát is rokonnak érezte. Az 1794-es, már végleges, *Az estve* kétségtelenül mutatja a *Discours sur l’inégalité* hatását,⁵⁰ de a Szauder József által (26 l. l.) – Harsányi és Gulyás alapján – 1796-ra datált Nagy Gábornak írt levél csak 1801-ben keletkezett, így nem elégséges bizonyíték a viszonylag korai Rousseau-olvasmányok feltételezésére.

Nem sok fogódzót kínál Klenner Ferenc nagy értekezése, *Csokonai és a preromantika* sem.⁵¹ Helyes az, hogy a korai (1794-es) *Gerson* már mutatja Rousseau ún. „kultúrpezzimizmusát” (Klenner kifejezése, id.ért. 262-263), de ismeretesek a színdarab erős Kotzebue ihletései is, így e pezzimizmus alig ha alapszik Rousseau első *Discours*jának közvetlen olvasmányélményein. Ezek az eszmék már a század közepe óta szélteben terjedtek Európában: elég, ha itt Bessenyei „rousseauizmusára” gondolunk (*A philosophus*), noha a bihari remeténél éppen a művelődés erkölcsromboló hatásának elismerése hiányzik. Meg kell említenünk, hogy ezt az eszmét Csokonai sem veszi komolyan: nem kívánja magát elszigetelni a kultúrától.

Ugy véljük, nem lesz haszon nélkül való, ha számba vesszük Csokonai Rousseau-hivatkozásait, hiszen némelyiknek pontos szövegkörnyezete sem tisztázott.

Fentebb említettük a *Gersont* (1794). A főhős így nyilatkozik: „Én pedig, mint Rousseau, kívánnám magamat egy ártatlan gyönyörködéssel kínáló kisedet zugolyába a természetnek elrejtetni...” (MM II, 385)^{5 2}

Ugyanezt olvassuk, már némi társadalmi nyomatékkal, *A füredi parton*-ban (1796):

S e szigetnek egy szögébe,
Mint egy Russzó Ermenonvillébe,
Ember és polgár leszek. (MM 318)

Az 1799-es *Cultura* Tisztes nevű szereplője, akit Csokonai Nagyváthy Jánosról mintázott, többször hivatkozik a természetre anélkül, hogy Rousseaut említene.^{5 3}

1800-tól már sűrűbben olvassuk Rousseau nevét. 1800. dec. 19-én Debrecenben kelt levelében Csokonaink így ír Festeticsnek: „Itt a magánosságban eltemetve élek magamnak, hazámnak, és az én szokott studiumimnak... Erzem, hogy az esméretlen csendességbe lelkem is, mely a szerencse hányása között törpévé lett, óriásodni kezd: látom, hogy a nagy lelkek újjal hívnak magok felé s integetnek, hogy a plebecula zavart sikoltásával ne gondoljak; hiszen már most, hogy élek: óh Rousseauinak boldogult árnyéka, lehelj reám egyet a Montmarency kertek lugasai közzül, vagy az ermenonvillei sírnak hideg nyírfái mellől, hogy az igazság, a Gráciák s annak idejébe az örök álom édesdeden szálljanak meg engemet homályos ákászom árnyékában.” (MM II, 859-860).

1801. februárjában keletkezett az a fentebb említett Görög Demeternek szóló híres levél, amelynek Rousseau-hivatkozását a 8. jegyzetben idéztük és javítottuk (MM II. 866). Megismételjük, hogy a szövegben mindmáig hibás francia fordulat helyett „Une ame paresseuse” kell, a levélszám sem jó! 1801. július 7-én ismét Festetics Györgynek említi Rousseaut: „Ez a *lugubris* tónusú Debrecen, a mint Townson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket: de van egy édes benne, a mely az enyimet mégis emeli, az, a mi az én imádot Rousseaum előtt oly becsestette a *Citoyen de Geneve* titullust.” (MM II. 878)

A Széchényi Ferenchez írt, 1802. szept. 16-án kelt igen hosszú debreceni levél kétszer említi Rousseaut: „... és Póppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az *Ember*. De látván azt, hogy én többé sem a Hobbes, sem a Rousseau, sem a Montaigne emberei közé élni nem mehetek ... a magyarok között töltöm le napjaimat...”, majd alább a vallási türelemre hivatkozva a „deista Rousseaut” említi (MM II. 909, 916)

Még ugyanebben az évben (dec. 26) Kazinczyhoz: „En ugyan Rousseau embere vagyok: de az *öreg úrban* is nem volt-é sok efféle, ami néki mégis illett, sőt characterének umbrázatja volt, vagy inkább fényezetje” (MM II. 923). Csokonai „makacs és durcás” természetére hivatkozik. – Rousseau Dictionarium Musicumát az *Anekreoni dalok* 22. jegyzetében említi. (MM II. 209)

Az 1803-ban kelt *A tihanyi ekhóhoz* vers csaknem azonos az 1796-os változattal: a „Mint egy Russzó Ermenonvillében” sor is változatlan, a két név kiemelve (aláhúzva) szerepel (MM 721). Ebből és más helyekből is kiderül, hogy Csokonai – egyébként franciásan! – a néma *e-t* szótagképzőnek minősítette, s bizonyára ejtette is.

1804 tavaszán kelt a *Halotti versek* c. nagy bölcselő költeménye, április 15-én adta elő a nagyváradi református templomban.⁵⁴ Bevezető *mottoja* Rousseau-idézet az *Emile*-ből. Minthogy az eredeti szöveggörnyezetet még nem idézték, itt közlöm: „Mon enfant, n'attendez de moi ni des discours savans, ni de profonds raisonnemens. Je ne suis pas un grand philosophe, je ne soucie peu de l'être. Mais j'ai quelquefois du bon sens et j'aime toujours la vérité. Je ne veux pas argumenter avec vous, ni même tenter de vous convaincre; il me suffit de vous exposer ce que je pense dans la simplicité de mon coeur.” Ismeretes, hogy ezek a szavojai vikárius bevezető szavai tanítványához – Rousseau alteregoja! – : Csokonai csak az utolsó mondatot idézi (MM 729), de látszik, hogy az egész szöveget ismeri: a könyv a kezében volt.⁵⁵

A *Halotti versek* II. részében (Okoskodások; érzések) hosszasan hivatkozik Rousseaura, s ennek emberkerülését „affektált” emberegylőletté akarja átváltani:

Te ki Ermenonvill rideg szigetében
Nyugszol a nyárfáknak lengő hivesében,
Ébredj fel és bámulj egy lelkes állatot,
Ki mér tenni nálad nagyobb áldozatot;
Te a társaságban az aprós hibákat
Nem túrvén, óhajtál olly messzi pusztákat,
Hol még nyers fiai a nyers természetnek
Kevélyek, gonoszok, hiúk nem lehetnek.
En pedig őket is kerülni kívánom,
S hogy hasonló lelkem vagon azt is bánom,
Akarom, hogy elmém setétségbe ejtsem...
stb. (MM 738)

Csokonaink Sándorffy József nagyváradi orvoshoz írt 1804. jún. 3-án kelt le-

velében nyilatkozik utoljára Rousseauról: „Esmeri az Ur Rousseaut: ítéljen utána engemet... Mihelyt az Isten az én születésemet a maga jótetszésével valósságossá tette: mindjárt szivemre nyomta azt a stempelt, mellyhez csak secularmonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: *Te szabad légy!* Nem kell nekem a politikai szabadság, nincs is szükségem reá... stb. (MM II. 974-975).” Ez a szinte himnikus hangon magasztalt szabadságvágy és a mindenem felülemelkedés a *Les confessions* I. könyvének bevezető sorai felé mutat: „Je sens mon coeur et je connois les hommes. Je ne suis fait comme aucun de ceux que j'ai vus; j'ose croire n'être fait comme aucun de ceux qui existent. Si je ne vaux pas mieux, au moins je suis autre. Si la nature a bien ou mal fait de briser le moule dans lequel elle m'a jetté, c'est ce dont on ne peut juger qu'après m' avoir lu.”⁵⁶ Felhívom a figyelmet a *stempel* (Csokonai) és a *moule* (Rousseau) hasonlóságára. A francia szó „öntőformát” jelent.

Nem tudtam nyomára akadni Rousseau műveiben a Csokonai által többször említett *Potosi* névnek. Ez hajdan Peruban, ma Bolíviában található ezüstbánya (*Marosvásárhelyi gondolatok* MM 221; *Halotti versek* MM 743; *Levél Széchényi Ferencnek* MM II. 917). Azt hiszem, Csokonai valamelyik útleírásból ismerte.

Összefoglalva az eddig mondottakat, úgy vélem, hogy az általános (mintegy „atmoszferikus”) Rousseau-hatáson túl a *Discours sur l'inégalité*, a *Nouvelle Héloïse*, az *Emile*, a *Malesherbes-Jevelek* és a *Confessions* olvasását tételezhetjük fel. További feladat a Csokonai-használta Rousseau-kiadások felderítése.⁵⁷ Azt is láthattuk, hogy a Rousseau-utalások 1800 táján, Debrecenbe való hazatérte után sűrűsödnek meg. Nyomatékosan meg kell mondanom azt is, hogy nem tételezem fel az említett Rousseau-művek végigolvasását vagy éppen tüzetes tanulmányozását. Ez éppen a *Confessions* esetében kevésbé valószínű, hiszen jóval szerzőjének halála (1778) után jelent meg (Az első rész, amelyet Csokonai olvashatott 1782-ben). Ismeretes, hogy a kassai Magyar Museum 1790. évfolyama Rousseau *Emile*-jéből közölt szemelvényeket.

Voltaire közvetlen befolyása annyira világos, hogy nem szükséges bőven értekezni róla.⁵⁸ Már Szauder József tisztázta, hogy az 1794-ben Nagy Gábertől kért „Voltér 12 és 39-dik tónusa” az 1784-1791-es bázeli kiadásból való, amely az igen művelt debreceni ügyvéd birtokában volt meg. Költőnk azért veszi *Az álom* salomoninak álcázott *mottoját* Young-fordításából, mert az említett 12. kötetben van a *Précis de l'Écclésiaste*, Voltaire Salamon-kommentárja. Ugyanebben a kötetben található Voltaire nagy filozófiai poémái: *Le Désastre de Lisbonne*, *Discours en vers sur l'homme*, *Le Pour et le Contre* (Abaelard-utalás: *Sic et non!*) és a *Poème sur la loi naturelle*.⁵⁹

Ismeretes, hogy Csokonai mennyi rajongással írt a *La Henriade*-ről (MM 138), amikor az *epopeáról* értekezett: a világirodalom *hat* hősi eposza közé sorolta.

Mi itt csak egyetlen aligha tisztázott Voltaire-paraphrasisra hívjuk fel a figyelmet, s ez *A nemes magyarságnak felülésére* c. alkalmi költeményben van. (MM 359) Maga Csokonai utal rá a vers 9. jegyzetében. Egyébként ezt a vonatkozást Tóth Emőke sem említette a *Henriás* magyar irodalmi hatásáról szóló disszertációjában.⁶⁰

Csokonai a jelzett helyen egy viharleírást költ át a francia eposz I. énekéből (Péczeli József 1786-os kiadásának 10. lapjáról), s a jegyzetben ezt teszi hozzá: „Ez az egész hasonlatosság van véve a Henriásból, de újonnan öltöztetve és megmagyarosítva. Külömben pedig a jegyzésekben gyakorta esméretes dolgok is világosítottak. De ez nem a tudósokért, hanem a más rendű olvasóknak kedvéért esett.” A IV. Henriket éneklő francia eposz a tolerancia gondolatáért volt annyira kedvelt a magyar protestánsok között. Csokonai is hevesen védelmezi Voltaire-t egy a Szilágyi-féle fordítás alkalmából megjelent névtelen katolikus támadó ellen egy 1793. május 15-én kelt levelében (MM II. 778-779). Kazinczy *Orpheusa* is többször szállt szembe Voltaire rágalmozóival.

Ide kell kapcsolnunk Csokonai Pope-ismereteit, mert angolul nem tudván, francia kiadásokat használt. Az *epopeáról közönségesen* c. tanulmányában így ír: „III. Az elragadtatott hajfűrt, írta Pope, fordította Csokonai Vitéz Mihály. ... Nincs ehez hasonló a comicus világban, ha saját itéletemet magyarul kimondanom szabados... Láttam én ennek egy folyóbeszédi fordítását illy cím alatt: *Az ellopott Bukli, fordította ánglus nyelvből egy valaki az Ipoly mellett*; egy darabja nálam meg is van, és az előbeszédjében azt jelenti a fordító, hogy ő e versezetet az ánglus nyelvben való gyakorlás kedvéért fordítgatta; abba tehát szerencsésebb nálam, hogy az eredetiből tehette által nyelvünkre, amidőn én csak a francia folyóbeszédéből boldogulhattam. Ki légyen ez a fordító, ki nem tanulhattam, annyit mondhatok, hogy jó magyar, de nem kellemes.” (MM II. 145-146) Csokonai az 1802-es *Új katalógus*ába első helyen veszi fel saját fordítását: „¹⁰Az elragadtatott hajfűrt. Vitézi Versezet őt könyvben írta az Anglus Pópe: fordítódott folyó Beszédbe” (Krit. k. I. 226). Megverselésére tehát nem vállalkozott. Fordítása nem maradt ránk. Nemrégiben Julow Viktor a debreceni Déri Múzeum kéziratárában fedezett fel egy kéziratot *Fürtrablás*-fordítást,⁵¹ de ez aligha lehet Csokonaié, későbbinek látszik, s a Sárvány-családban öröklődött. Pope egyébként kiterjedt ismeretere több Csokonai-költemény utal: a *Komárom február 16. 1798* említi a „nagylelkű Pope”-ot (MM 414), az *Essay on Man* eszmét adott Csokonainak *Az ember a poézis első tárgya* c. verséhez (MM 619). Ugyanezt a

gondolatot nyíltan kimondva olvassuk a Széchényi Ferenchez írt 1802. szept. 16-i levélben („... Póppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az *Ember*.” MM II. 909). A *haza templomának örömnapja* (MM 434) és a *Serkentés a Múzsához* (MM 671) a *The temple of Fame* hatását mutatja, a *Daphné* (Alexandra nádorispánné halálára írt gyászidill) egyenesen Popefordítás (MM 1030), de Pope-paraphrasis a *Halotti versek* V. része a *Keresztység* is („The Dying Christian to his Soul”). A Fürtrablás Dorottya-párhuzama közismert. Minderről és egyéb párhuzamokról Fest Sándor tett közlé szép értekezést.⁶³ Említenünk kell Szilágyi Ferenc új filológiai eredményét: a prágai Egyetemi Könyvtárban megtalálta az *Essai sur l'homme* Csokonai névbejegyzésével ellátott példányát (Krit. k. I. 188).

Miltonról (*Paradise Lost*) Csokonai a legnagyobb elragadtatás hangján írt *Az epepeáról...* c. tanulmányában (MM II. 137), de nyilván csak Bessenyei Sándor magyar prózai, valamint Baróti Szabó hexameteres átültetéséből ismerte. Bizonyossá teszi ezt filológiai tévedése: a nagy eposzról azt állítja, hogy „kettős strofákban íródott”: ezen az ő korában a párrimes alakot értették, Milton pedig a *blank verse*-öt használta. Milton ekkoriban már jól ismert volt hazánkban, de inkább csak kevésbé sikerült átültetések révén (pl. Kazinczy lev. I. 239). Kis János tudott angolul, s 1804-ben (Kaz. lev. III. 198) ő is Milton-fordításról beszél, de nem mondja meg, mit készített el.⁶⁴

Thomsont is „fordítgatta” Csokonai (Krit. k. I. 562), s hatása talán évszak-verseiben volna tetten érhető. A bizonyára franciából készült próbálkozások nem maradtak ránk.

5.

Csokonai és a német költészet kapcsolatairól már a pozitivizmus fénykorában több alapos tanulmány készült.⁶⁵ Itt, az ún. „motivum-egyezéseket” mellőzve, pusztán azt a két területet jelöljük meg, amely Csokonai hajlamainak, ízlésének megfelelt: a derült jóérzést sugárzó, pásztori, rokokó idillt és a vágáns modor késői leszármazottját, a felvilágosodott travesztiát. Amazt az anakreontikusok (Hagedorn, Gleim, Uz) és a „Göttinger Hain” (főként Hölty, Salis és Bürger), az utóbbit Blumauer és részben Bürger képviselték. Különbségek az egyes költői csoportok között is voltak: a göttingiak 1770 táján már a „Sturm und Drang” sodrába tartoztak: hazafias, szabadságvágyó, szentimentális hangokat hallattak, s megkezdték a német ballada kifejlesztését.⁶⁶ Itt kell leszögeznünk, hogy Csokonaira a német ballada-kultusz semmilyen hatást nem gyakorolt: nyilvánvaló, hogy nem ismerte azokat az angol forrásokat (Percy), amelyek e folyamatot a kontinensen megindított-

ták. Az anakreontikusok és a göttingaiak egyes versei viszont az olasz-francia hatásokat erősítették, amelyek egyébként mintául is szolgáltak a nemeteknek.⁶⁷ A göttingaiak híres folyóirata a hazai literátor körökben eléggé népszerű volt. Bizonyítékul egy Kazinczy-levéltre hivatkozunk (Lev. II. 346-348, 1794. márc. 17): „Most Váradon betegen feküdvén, midőn gyógyulni kezdettem, Vice Ispán Bóthy erővel ebédre vitt magához. Az ebéd után olly gyenge voltam, hogy székemről nemcsak felkelni, hanem ott csak egyet is mozdítani lehetetlen volt. Az Öcsém egy Göttingai 1786-diki *Musenalmanach*sal jött felém, 's ezt mondá: Nesze az orvosság!... Valóban kedvesebb volt nékem a Bürger, Matthison és Salis verseit olvasni, mint az asszonyi 's férfi Pagódák csevegéseit hallani.” Ezután elmondja, hogyan fordította le rögtönözve Salis egy kecsesen erotikus kicsengésű dalát. Höltyre is hivatkozik. Nyilvánvaló, hogy Debrecenben is akadt *Musenalmanach*!

Külön méltánylást érdemel Ewald Christian Kleist (1715-1759) *A tavasz* c. leíró költeményének fordítása, mind a szerző, mind a fordító szempontjából, annál is inkább, mert jelenlegi ismereteink szerint e párhuzammal a magyar filológia és irodalom nem foglalkozott.⁶⁸

Ch. E. Kleist a XVIII. századi német irodalom egyik jelentős alakja volt: mind heroikus katonai pályája – a kunersdorfi csatában kapott sebeibe halt bele –, mind költői teljesítménye komoly figyelmet érdemel. Gleim és Lessing benső barátja volt, s közsímet, hogy a *Minna von Barnhelm* Tellheim őrnagyának ő volt a mintája, s ez nem kis dicséret. 1748-ban adta ki *Der Frühling* c. festő-leíró költeményét, később némileg rövidítve újra publikálta. A *Liebeslied an die Weinflasche* (1757) szintén adott ötletet Csokonai számára, bár el kell ismernünk, hogy debreceni poétánk *Csikóbőrös kulacsa* éppenséggel legeredetibb költeményei közé tartozik.⁶⁹

Csokonai *A' Tavasz* címen 1802-ben (Komárom) külön Kleist-kötetet adott ki, ebben nem csupán a *Der Frühling*-fordítása található, hanem még hét darab Kleist prózai és verses műveiből. Igen jelentékeny az *Előbeszéd* is, Csokonai irodalomelméleti tudatosságának szép bizonyítéka. „*A' Fordításban* ez a' tzél állott előttem, hogy ennek a gyönyörű Poétának egy szavát, vagy annyival inkább egy képetskékjét el ne hagyjam, vagy gyarlóvá ne tégyem vagy meg ne homályosítsam...” Megváltoztatja viszont Csokonai Kleist versformáját: az eredeti német (*Auftakt*tal ellátott) hexametereket 8-7-es, kettésével összekapcsolt periodusokban adja: „... de a'ki a' német hexametereket esméri, nem olyannak képzeli é ezt a' remek munkát, mint az *Eszterházán* lévő kertet, ha az holmi Somogyi vagy Tiszaháti girbegurba, egyenetlen, vagdaltt, égetett, tördeltt, vagy önként dúltt *Hasogatványokkal* volna be'foglalva.”⁷⁰ Kitérő megjegyzés a zeneileg képzett Csokonai részéről: a magyar fül nehezen érzékeli hexameternek a németekét. Ezután értekezik a fordító igen részletesen a különleges magyar szavak (tájszók) használatának szüksé-

géről és a magyar régiség kifejezéseinek (pl. Molnár Albert *lomb* = frons) felújításáról. Az 1802-es első kiadásból hiányoznak a „Szükséges jegyzések” a későbbiekben már megtalálhatók (MM 1078 skk). Itt magyarázza Csokonai Gleim, Haller és Spalding nevét a hazai olvasó számára. Úgy vélem, legalább néhány sornyi példát is be kell mutatnunk.

Kleist:

Der Frühling

Empfangt mich, heilige Schatten, ihr Wohnungen süsser Entzükung,
Ihre hohen Gewölbe woll Laub und dunkler, schlafender Luft,
Die ihr oft einsamen Dichtern der Zukunft Vorhang zerrissen,
Oft ihnen des heitern Olymps azurne Thore geöffnet,
Und Helden und Götter gezeigt! Empfangt mich, füllet die Seele
Mit holder Wehmuth und Ruh'! O dass mein Lebensbach endlich
Von Klippen, da er entsprang, in euern Gründen verflösse!⁷¹

Csokonai:

Fogjatok be, szent árnyékok!

Ti elmélkedésemet

Andalító zöld hajlékok

Fogjatok bé engemet;

S kezdjetek belém fúvalni

Egy édes versezetet

Mellyel fogom magasztalni

Az ifjúlt természetet!

És ti, mosolygó réttájok,

Kiken hūs patak kereng!

Harmatos völgyek, lapályok,

Hol sok ezer virág leng!

Megeléglést hadd szihassak

A ti jó szagtokkal bé;

Párás hegyek, hadd juthassak

Kies tetőtök felé!

El kívánom arany lanton
E vidulást dallani,
Melly most kezd e bóldog hanton
Körültem mosolygani.

Hadd hallja meg Aurórával
Hesperus e dalomat:
S *Lilla* érdempántlikával
Füzze érte lantomat.

(MM 1035-1036)

Csokonai Kleist 17 hosszú és bonyolult utalásokkal telt (fentebb nem egészében idézett) sorát 24 rövid zenélő sorba fogja össze: a német költőnek már Klopstock és Schiller felé mutató klasszicizmusát kecses rokokóra hangszere-li át: nincsenek *azuros olymposi kapuk*, nincs *a jövőnek függőnye*, hiányzik a *Lebensbach*, amely sziklacsúcsról zuhan alá. *Aurora* csak Kleist 13. sorában bukkan fel, *Lilla* helyett sincs női név. A hosszú *festő* költemény gondolatmenetét Csokonai híven követi, sőt „Rajzolatja a munkának” címen az elején részletes tartalmi vázlatát is adja, de a szöveggel végig igen szabadon bánik, nem áll tehát az, hogy egyetlen szavát sem változtatja meg. Bizonyára érzi költői fölényét a német poétával kapcsolatban, de azt is tudja és méltányolja, hogy Kleist – részben Brockes nyomán – a költői tájszemlélet új formáját teremti meg: az antik mintára kialakított *locus amoenus*, az *Ideallandschaft*⁷² helyett az emberrel együttérző, sőt az emberi munka színhelyéül szolgáló tájat rajzolja. A tájrészletek leírását vallásos, a Teremtő hatalmát dicsérő kitérések kísérik a *fizikoteologia* eszmevilága szerint; Rousseau hatását nem tételezhetjük fel, mert a *Nouvelle Héloïse* csak 1761-ben jelent meg, s a kleisti tájfestésnek Rousseau érzelmi telítettségével szemben – olykor nehézkes klasszicizálása ellenére – van bizonyos *falusias* jellege.⁷³ Megérzett ebből valamit Kazinczy is, amidőn Bürger mellett éppen Ch. E. Kleist kötetét küldte meg Csokonainak (*Lev. II. 297. 1793*), s hosszú évek múltán (1829) is az volt a véleménye, hogy Csokonainak Tenniers (!) modorában kellett volna megmaradnia.⁷⁴ Elfogultságán régen túllépett az idő, a kleisti költészet e vonását azonban jól ismerte fel. (Másokról most nem kell, hogy szó essék!)

A szépen megkomponált *Tavaszi* kötetet jelenlegi kiadásaink (az ÖV² és a MM I-II) fájó módon szétdarabolják és Csokonai eredeti szándékát szinte semmivé teszik: máshol olvassuk az *Előbeszédet*, máshol a költemény testét, máshol Kleist egyéb verses és máshol prózai fordításait. Érezte ezt a következtelenséget maga Vargha Balázs is, minthogy a Csokonai Minden Munkája

1973-as kiadása után 1974-ben közzétette az első kiadások facsimiléit is. Ugy rémlik számomra, hogy a kritikai kiadás végleges elkészültéig nem is lesz igazán használható Csokonai-edíciónk, feltéve, hogy ez utóbbi is nem esik az időrend *kizárólagos* bűvöletébe. A *fordítás és eredeti* között meglévő csekély különbséget pedig éppen a Kleist-kötet bizonyítja, de igazolja a kor egész irodalomelmélete is, amint arról még alább szó lesz.

Bürger hatását már a Csokonai-irodalom kezdeteikor szinte „rábélyegezték” debreceni poétánkra, noha ez egészében jelentéktelenebb, mint bármely eddig felsorolt ihletforrás (latinok, olaszok, franciák, Kleist). Székely György igen alapos értekezése⁷⁵ mindössze 14 olyan költeményt említ, amely Bürger olykor igen csekély (sőt jelentéktelen!) befolyását mutatja. Ide kell számítanunk még a *Crimen raptust (A tolvaj isten)*, amely lényegében Bürger-fordítás. Furcsa, hogy a Csokonai-filológia erről alig szerzett tudomást, s csak Vargha Balázs MM kiadása sorolta a Bürger-fordítások közé.⁷⁶ – A részletezéstől itt eltekintünk, csak a *Lilla búcsúzálogjai* c. szép átültetését említjük (MM 981, 1797-ből), amelynek tüzetes összevetése egymagában is elárulná Bürger és Csokonai költői egyéniségének merőben különböző voltát. A német költő szenvedélyes hangja Csokonainál lágy, elégikus tónusba vált át, rövid zenei sorai a verses Metastasio-átültetésekhez közelitik (pl. *A félénk szerelem*, MM 887). Az érzéki alaphang is finomabb:

Bürger:

Diese Schleife, welche deinem Triebe
Oft des Busens Heiligtum verschloss,
Hegt die Kraft des Hauches meiner Liebe,
Der hinein mit tausend Küssen floss.

Csokonai:

Fogd e fátyolt, mely keblemnek
Őrzötte szent titkait
S csókodra olvadt szívemnek
Itta párázatjait.

Költőnk e versében műfordítói remeket alkotott: tömörségében felülmúlja az eredetit, zenei varázsa igazi Csokonai-verssé teszi, az idegen gondolatmenet követése ellenére is eredetiként hat.

Nyomatékosan utalnunk kell arra, hogy Bürger költői egyéniségének igen lényeges vonásai hiányoznak Csokonaiából. Említettük már a ballada kultuszát, amely Bürger tevékenységének lényeges és igen hatásos tényezője

(*Lenore, Das Lied vom braven Mann, Der wilde Jäger, Des Pfarrers Tochter von Taubenhain*), Csokonainál ennek nyoma sincs. Bürger ihlete erősen táplálkozik *germán* (német, angol) forrásokból.⁷⁷ Csokonai csak a német rokokó világában van otthon, idegen tőle minden, ami a romantika felé mutat. (pl. a *Sturm und Drang*) Latinos, tudós műveltségük közös, de Bürgeré egyes pontokon mélyebb, Csokonaié viszont többszínű. A *Pervigilium Veneris*⁷⁸ mindketten lefordították, Csokonaié elveszett. A korábban Walter Mapesnek tulajdonított, valójában a XII. századi Archipoetától származó *Kocsmadalt* („*Meum est propositum...*”) Bürger *Zechliedje* zseniálisan költötte át, nagy hatást gyakorolva a magyar irodalomra;⁷⁹ Csokonai, úgy látszik, nem figyelt fel rá. Az ál-homérosi *Batrachomyomachia*ival mindketten foglalkoztak, de Bürger (1780-81 táján) csak belekapott a témába, itt Csokonai oldalán van a főlény. Hogy a *Lilla-dalok* komponálása során Csokonai tudatosan vett át egyet-mást Bürgertől, az kétségtelen, de egészében nem jelentős. A legrészletesebb Bürger-imitatio a *Lillában Az utolsó szerencsétlenség* (MM 711-718): a magyar költő azonban annyira átalakítja, képkincsében megváltoztatja, saját helyzetére alkalmazza a német poéta panaszait, hogy hiteles Lilla-vers lesz belőle. Bürger 35 versszakát Csokonai 31-be vonja össze, a két utolsónak Mollyhoz intézett felszólítását egészen mellőzi, hiszen neki csak a bizonytalan remény látomása marad, nem a várakozó bizonyosság. Székely György jogosan beszél „átdolgozásról”⁸⁰, ennek azonban a XVIII. század művészetelméletében szilárd alapja volt. Sulzer írja: „Die dritte Art der Nachahmung ist die freye und verständige, die schon vorhandene Werke zu einem in einzelnen Umständen näher oder anders bestimmten Zweck einrichtet. Ein solches Werk ist zwar nicht in seiner Anlage, aber in der Ausführung und in vielen Theilen ein wahres Originalwerk...”⁸¹ A *Zweck* (!) és az *Ausführung* eltérése teszi Csokonai költeményét csaknem eredetivé.

A Bürger-Schiller és Csokonai-Kölcsey bírálat párhuzamát nem fejtegetjük, ezt filológiai irodalmunk eléggé kimerítette, s lényegében nem is tartozik tárgyunkhoz.⁸² G. A. Tiedge *Uraniájának* (1801) a *Halotti versekre* gyakorolt hatását Téveli (Maurer) Mihály már régen tisztázta.⁸³ Szokása volt régebbi filológiai irodalmunknak, hogy túlságosan általános címmel lényegében csekély eredményt közölt, így Haraszi Gy. *Csokonai és Kotzebue* c. dolgozata⁸⁴ azt a reményt kelti az olvasóban, hogy valamennyi Kotzebue-vonatkozást feltárja, noha csak a *Cultura* bizonyos párhuzamait mutatja ki. A Csokonai-monográfiák a *Kétségbeesés* c. Kotzebue-fordítást nem tárgyalják.⁸⁵ Juhász Géza a *Piramus és Thisbé* fordításával együtt elemzi, a MM (950-956) az 1793-as év termékének tartja. Kézirata nincs, de három másolatban maradt ránk (Krit.k. I. 183). A Csokonai-fordítás eredetije az *Ausbruch der Verzweiflung* címet viseli.⁸⁶ Csokonai igen jól fordít, de egyben

bővít is. *paraphrasist* nyújt, akárcsak a *Piramus és Thisbe* esetében. Megváltoztatja a versalakot, s a magyar elmélkedő (filozófiai) költemény 12-őseit használja. Lássuk a hangütést!

Kotzebue:

Ha! wer bin ich! und was soll ich hier
Unter Tigern oder Affen!
Welchen Plan hat Gott mit mir?
Und warum ward ich geschaffen?
Ist das Stöhnen dieser Brust
Lobgesang in seinen Ohren
Ist mein Elend seine Lust?
Und warum ward ich geboren?

Csokonai:

Hogy ki és mi vagyok? mit kell itten tennem?
E tigrisek s majmok közt kiért kell lennem
Micsoda célja van bennem az Istennek,
Hogy engem teremtett, mi az oka ennek?
Hát e szív nyögése tetszik-e fülének,
Ez-é az ő nevét magasztaló ének,
Hát örül-é rajta, hogy nyomorult lettem,
Hogy nyögök és sirok – óh miért születtem!

A fordítás később is az eredeti nyomán halad, de jelzőkben, olykor egész syntagmákban állandóan bővül. A

Zu dem ersten seiner Engel
Sprach des Schöpfers ersten Wink

Csokonainál így alakul:

Hallgass a Teremtő mennydörgő szavára,
Halld, mit bizott az ég legfőbb angyalára.

Az angyalnak adott isteni utasítás utolsó sora

Nur vorüber geh an meinem Ebenbild

Csokonainál verspárrá alakul:

Csak az én képemre teremtetett állat
Légyen meztelen, nyomorult s utálat.

A költemény kétkedő, de mégis önmagát biztató zárata Csokonainál részletezőbb és a divatos *fizikoteologia* hatását mutatja. Ismeretes, hogy a Kotzebue-fordítás számos eszméje belekerült a *Halotti versek*be. Meg kell még említenünk: a fordítás igen alapos német tudásra mutat; egyetlen félreértés sincs benne.⁸⁷

A Blumauer-féle parodizáló modor tárgyalását itt mellőzzük, hiszen ez szinte megköveteli az aktualizálást és a *couleur locale* minél ötletesebb használatát: nincs tehát sok értelme az *imitatio* jellege vizsgálatának. Az egyetlen szoroson vett Blumauer-fordítást (*Óda az árnyékszékhez*, MM 1027) Juhász Géza kimerítően tárgyalta (*Csokonai Rozáliája*, It 1953). Figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy ez a részlet *Csokonai-tanulmányok* c. kötetéből (1977) hiányzik. Egyéb obszcén költeményeinek (*A pendelbergai vár formája és megvétele* MM 287, *Az istenek osztozása* MM 32, *Militat omnis amans* MM 282) mintáit és világirodalmi kapcsolatait szintén nem nyomoztuk, de tudunkkal más sem. Nyilván irodalomalatti forrásaik vannak.

6

Csokonai behatóan foglalkozott a keleti népek költészetével, s *Az ázsiai poezisról* c. töredékes tanulmányában kiterjedt eruditióról tesz tanúságot. Meg kell jegyeznünk, hogy héberül tanult a Kollégiumban, s ezt a studiumot rendszerint némi arab tudás kísérte, éppen a bibliamagyarázat kedvéért. A magyar filológiai irodalom nagy hiányossága, hogy Csokonai műveltségének ezt a területét részleteiben nem vizsgálta, egyedül Háfiz a kivétel. Szauder József foglalkozni kezdett a kérdés egészével, Debrecenben tartott is róla előadást (1973), főleg Lowth és Jones forrás-szerepét igyekezett tisztázni.⁸⁸ Csokonai „orientalizmusának” első felmérését Staud Géza kísérte meg.⁸⁹

Azt Csokonai szövegei alapján könnyen megállapíthatjuk, hogy fő forrása W. Jones *Poeseos Asiaticae Commentariorum libri VI cum appendice* (Lipsiae 1774) c. nagy műve volt. A fentebb említett értekezés jóformán egészében Jones-fordítás. Bizonyosság erre maga a stílus is. „Mi a translaticokat mitigálni szoktuk és leniálni, az ázsiaiak pedig temere és incitatus exaggerálni; mi azon vagyunk, hogy verecundák légyenek, és mintegy könnyen insinualják magokat a metaphorák” stb. (MM II. 170.) Alább is egymás után bukannak fel a *vaste, dissolute, remisse* határozószók, s egyéb latinos fordulatok. Ez a *kuriális* stílus teljesen szokatlan Csokonainál. Meggyőző szövegpárhuzamokat is olvasunk Képes Gézánál.⁹⁰ Jeles tanulmányának az is érdeme, hogy felhívja a figyelmet Reviczky Károly gróf szerepére, aki hazánkfiái kö-

zül elsőként foglalkozott Háfiz költészetével, s latin nyelvű könyvében (1771) 16 Háfiz-ghazal eredetijét és latin tükörfordítását adja. Egyébként a fiatal Jonesnak is buzdítója és pártfogója volt. Helyesen állapítja meg Képes Géza, hogy nem bizonyítható: Csokonai Reviczky könyvéből ismerkedett meg Háfizzal és a perzsa költészettel.⁹¹ Sőt ennek éppen az ellenkezője igaz. Egy 1803. februárjában írott levelében (MM II. 932) Kazinczytól érdeklődik Reviczky *Specimen Poeseos Persicae* c. műve felől, és még 1804. jún. 14-én is azt írja Kazinczynak, hogy Reviczky könyvét (most már így írja a nevet!) semmiképpen nem tudja megszerezni, „noha mind a pesti, mind a bécsi könyves és antiquarius boltokat öszvekerestettem. Mai napon irtam épen Gróf Széchényi Ő Excellentiájának, hogy penes reversales adassa ki a Nationalis Bibliothekájából” (MM II. 979). Sajnálatos, hogy Képes Géza e részletet a H. G. kiadás hiányai miatt nem ismerhette eléggé, bár az utóbbi levél szerepel H. G.-nál. Tudjuk, hogy *A Háfiz sirhalma* c. gyönyörű költemény (MM 622) a stílusrokonság alapján az *Anakreoni dalok* közé került, s ennek jegyzetanyaga szintén számos keleti vonatkozást tartalmaz (MM II. 204 skk).

Egy ponton nem értünk egészen egyet Képes Géza okfejtésével. Ő ugyanis a ~ ~ — verslábát, ill. ennek használatát perzsa hatásnak tulajdonítja, noha ez az antik *ionicus a minore*, s Csokonai minden bizonnyal iskolai tanulmányai során ismerkedett meg vele, hiszen régi poétikáink rendszeresen tanították.⁹²

Staud Géza kissé tágan értelmezi Csokonai orientalizmusának fogalmát, s pl. az Izsiz-Ozirisz vonatkozást, vagy Th. de Bèze (Beza, Vesalius) pajkos humanista epigrammáját (*A zarándok* vagy *Fannius*) szintén „keletinek” minősíti, mert az utóbbiban keleti helynevek bukkannak fel. Erdeme viszont, hogy összekeresgeti Csokonai szövegeiből a költő által használt tudományos forrásokat (Lowfth, Jones, Herbelot, Ludolphus, Casirius, Clericus, Pockokius). Ezek nagyrésze ma is megvan a debreceni Kollégium könyvtárában. Edward Pockok, az angol orientalista (1604-1691) *Historia arabicája* pl. már Apáczainak is kézikönyve volt.⁹³ Szakértelem híján azonban nem vállalkozhatunk Csokonai „keletismeretének” igazi felmérésére. Ez még továbbra is elvégzendő feladat marad. Felhívom a figyelmet arra, hogy a mai legjobb kiadásokban is akadnak szöveghibák. Az *ázsiai poézisről* c. tanulmány 2. jegyzetében található olasz szöveg két helyen is téves. Nem *Lilibri*, hanem *i libri* (esetleg *li libri*) és nem *audati*, hanem *andati* (=mentek, kerültek, ti. a könyvek).

Végül rövid pillantást kell vetnünk Csokonai *irodalomelméleti* tanultságára; ez igen kiterjedt volt, s különösen utolsó debreceni éve (1800-1805) során mélyült el. Nagy tanulmányai jórészt ebben az időszakban készültek, hiszen pl. az 1798-ban írt *Dorottya* előbeszéde 1803. febr. 6-án kelt Debrecenben (MM 467-479). Könnyen megállapítható, hogy az *Alkalmatosságra írt versek* és a *Lilla* előszava is a kiadás előtt készült.

Hogy Scaliger *Poetices libri septem* (1561) c. nagy művét (MM II. 204, 207, 212) vagy Morhof *Polyhistorát* (1688-92), Bayle *Dictionnaire*-jét (1697) jól ismeri, az természetes (mindkettő pl. MM II. 217). Legfőbb irodalomelméleti forrásait: Sulzert, Ramlert (Batteux német fordítóját), Marmontelt maga is felsorolja az Anakreoni dalok „jegyzéseiben”. (MM II. 204)

E tanulmány keretei már nem engedik meg, hogy valamennyi elméleti forrást megvizsgáljuk, választásunk a szerintünk legfontosabb Sulzerre esik. Ezt a lexikont Kazinczy küldte meg Csokonainak 1803. márc. 2-i levelével együtt (*Lev.* III. 33), Csokonai márc. 15-én köszönte meg (MM II. 912). Mindez nem jelenti azt, hogy Csokonai már előbb is nem ismerte e művet. Megemlíthetjük, hogy a Kazinczy-küldte Sulzer (az 1786-87-es kiadás) ma a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában van (N. 465). A bizonyítás céljából elégedjünk meg két szövegpárhuzammal.

Csokonai a *Dorottya* híres „előbeszédében” így ír: „Minden szép tudományoknak és mesterségeknek, jelesebben a poézisnak is fő végek az ámulás (Täuschung); ha ti. eleven és természeti előadásunkkal az olvasó, szemlélő vagy hallgató képzelődését annyira elámíthatjuk, hogy azt a mi költött scénánkba vagy indulatunkba, mint valamely új világba, a maga reális situációjából általvarázsolhatjuk. Aki tehát azt hiszi, hogy az én poémában leírott személyek lehetetlen hogy valóságos élő személyek ne vólnának, s hogy a tölem előadott történeteknek nem másoknak, hanem igazság után írottaknak kell lenniük; az minden becsülettel (engedelmet kérek a technicus terminusról) – *elámult*; és én minden bizonnal, legalább órá nézve – *poéta* vagyok.” (MM I. 472)

A magyar költő személyes színezetű, szellemes fejtegetésének, Sulzer lexikonában a következő tudósi módon száraz részlet felel meg: „Die Täuschung ist ein Irrthum, indem man den Schein einer Sache für Wahrheit und Wirklichkeit halt. Wenn wir bey einem Gemählde vergessen, dass es blos die todtte Vorstellung einer Scene der Natur ist, und die Sache selbst zu sehen glauben: so werden wir getäuscht. Dieses geschieht auch, wenn wir eine Handlung auf der Schaubühne so natürlich vorgestellt sehen, dass wir dabey

vergessen, dass das, was wir sehen, blos Nachahmung ist, und die Schauspieler wirklich für die Personen halten, die sie vorstellen."⁹⁴

Az epopeáról közönségesen c. nagy tanulmány (MM II 129-150) pontos keletkezési dátumát még nem állapítottuk meg. Mindenképpen a Dorottya teljes elkészülte utánra kell tennünk, mert Csokonai saját vígeposzát részletesen tárgyalja, s kijelenti, hogy ezután „Árpád írója” akar lenni. Benne van ebben az értekezésben Csokonai szinte minden világirodalmi tapasztalata. A műfaj meghatározásához Szerdahelyi Gy. Alajos⁹⁵ rendszerezését használja (MM II. 129); egy *A magyar poézis* címen készülő munkájára utal (uo. 131), amely Marmontel *La poétique Française* nyomán halad majd. Elkészült-e, nem tudjuk. *A vitézi epopeáról* c. fejezetben kétségkívül Sulzer *Heldengedicht*-cikke az alapvető forrás.⁹⁶ Csokonai az ő gondolatai nyomán állapítja meg, hogy az igazi hősi eposz rendkívül ritka; debreceni poétánk csak hatot ismer el: az *Iliast*, az *Aeneist*, a *Megszabadított Jeruzsálemet*, az *Elveszett Paradicsomot*, a *Henriast* és a *Messiást*. Sulzer Voltaire eposzát „einen höchst schwachen Versuch”-nak nevezi, Csokonai magasztalja.⁹⁷ Sulzer említi még Dantét és Ariostót, valamint Bodmer *Noah und Siph* c. hőskölteményét: ezeket Csokonai, mint a magyar olvasók és a maga számára jórészt ismeretleneket, elhagyja. A magyar szöveg tovább is kölcsönöz gondolatokat Sulzertől, pl. *A bajnoki epopeáról* c. fejezetben, amelynek német elnevezését (*Ritterepopée*) is átveszi, de, mint már fentebb említettük, elsietve tárgyalja; ide helyezi pl. Silius Italicust, Lucanust és Claudianust, nem említi viszont Ariostót. Ugy látom, hogy Csokonai sokat tanult Sulzer *Scherz; Scherzhafte* cikkeiből is,⁹⁸ amidőn *A furcsa epopeáról* értekezett. A német teoretikus tárgyalja Tassonit, Boileaut, Montesquieut (*Le temple de Gnide*), Voltaire *La Pucelle*-jét és sok mást. Pope *The Rape of the Lock*-járól mindketten a legnagyobb elragadtatás hangján nyilatkoznak (Sulzer IV, 288; Csokonai MM II. 145-146). Friedrich Wilhelm Zachariae (megh. 1777) is nyomós dicséretben részesül német honfitársától *Das Schnupftuch* c. vígeposzáért (IV. 292); tudjuk, hogy Csokonai fordítani kezdte.⁹⁹ Tudjuk azt is, hogy ez utalásokkal nem merítettük ki Csokonai irodalomelméleti tudásának filológiai vonatkozásait. Charles Batteux művét (vagy a *Cours de belles-lettres* vagy a *Principes de la littérature* valamelyik századközépi kiadásáról van szó) 1803 februárjában Kazinczytól (MM II. 932) Ramler vagy Schlegel német fordításában kéri. Ennek okát nem ismerjük pontosan, hiszen franciául jól olvasott. Bizonyára úgy vélte, hogy a német példányok sűrűbben fordulnak elő hazánkban.¹⁰⁰

Behatóan kell még foglalkozni a Csokonai-filológiának költőnk természettudományos műveltségével, valamint a magyar történelem forrásai körül végzett kutatásaival. A botanikus Csokonait többen tárgyalták,¹⁰¹ egyéb vonatkozásokat alig emlegettek. A *Szigetek lexikona* (MM II. 184 skk; Krit. k.

I. 152) című, hosszú ideig kiadatlan földrajzi jegyzeteiben pl. az antik szerzők közül Diodorus Siculus, id. Plinius, Pausanias, Pomponius Mela, Solinus, Varro, Strabon neve fordul elő; a modernek közül Beckmann, Sanson, Niger, Ferrarius, Hofman szerepelnek, sőt a londoni *Royal Society* története is. Ahány név, annyi kérdőjel! Az *Anakreoni dalok* jegyzeteiben Blancardusra, Chardinre, Basilius Fabriciusra hivatkozik; Raff *Naturgeschichte für Kinder* c. művét lefordította (Krit. k. I. 222; 1797-es jegyzék). Pelle Erzsébet több francia utleírás ismeretét tételezi fel:¹⁰² ezek felhasználásának mértékét a kutatás eddig nem vizsgálta.

Rendkívüli tájékozottságot mutat Csokonai a magyar őstörténet irodalmában: erről Széchényi Ferencnek 1802. szept. 16-i levelében számol be (MM II. 910-912). Itt utal Desericzky Ince¹⁰³ és Cetto Benedek ismert vitájára a magyarok eredetéről és őshazájáról, Nestor orosz krónikáját, s az *Histoire Générale des Voyages*-t említi, és egy tervezett *Thesaurus Antiquitatum ungaricarum* c. gyűjteményes mű címét közli. Mindezt természetesen *Árpád* c. eposzának anyaggyűjtése indokolja. (Vö. MM 311-315) E kérdést azonban Csokonai monográfusai részletesen tárgyalták.¹⁰⁴

Dolgozatunkban Csokonai világirodalmi távlatainak bemutatását ígértük. Ennek során akadt néhány nyomatékosabb részlet: Csokonai az olasz *Arcadia* tanítványa volt; Rousseau-ismerete alaposnak mutatkozott, de ezt sem szabad túlbecsülnünk. Bürger viszonylatában a különbségek nagyobbak, mint a hasonlóságok. Az imitatio, a fordítás, az áthasonítás mértéke mindig egy rendkívüli egyéniség költői és technikai tudásához mérendő. Egyébként is modern irodalomelméletünk e vonatkozásban jóval rugalmasabb, mint a XIX. század „hatáskereső” pozitívizmusa volt.¹⁰⁵ Ha Babits Mihály irodalmi ihletforrásainak jegyzékét keresnők, alighanem hosszabb lenne, mint Csokonaié.¹⁰⁶ Utalunk újra Csokonai költészetének „vizválasztó” jellegére.¹⁰⁷ a XVIII. század és egyben a „rég magyarság” betetőzője, s éppen ezt fedezték fel benne a XX. század költői. Itt volna már az ideje, hogy életműve egészét úgy birtokolhassuk, mint pl. a francia klasszikusokét: minden részletükben tisztázva. Filológiai apróságainkkal is ehhez akartunk hozzájárulni.

JEGYZETEK

1. Vö. *Cassel's Encyclopaedia of Literature*, ed. by S.H. Steinberg, Cassel, London 1953, 569. – A goethei kijelentés pontos lelőhelyét lásd R. Wellek–Au, Warren: *Theory of Literature*, London 1955, 41. l. 9 jgyz. (*Gespräche mit Eckermann*, Werke, Weimarer Ausgabe, Series I. vol. XLI. (Teil), 265 – Duval Tasso-fordításával kapcsolatban.)
2. Elég, ha a francia *Pléiade* példájára hivatkozunk, amely egyszerre imitálta és támadta az olaszokat. Vö. még Koltay-Kastner Jenő: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, Bp. 1970.
3. Giambattista Vico: *Az új tudomány*, Bp. 1963. (Rozsnyai Ervin bev. tanulmánya; Mme de Staëlra Béatrice Didier: *Le XVIIIe siècle III, 1778-1820*, Paris, Arthaud, 253. skk.; Herderre Lajos Némedi: *Die Geschichte der deutschen Literatur im 18. Jahrhundert*, Bp. 1976. 118-122, 166-167, 323-325.
4. H. Keil: *Grammatici latini*, VI. Hildesheim 1961. (repr.) 363.
5. V. köt., 1932. 333.
6. A Tiepolo–Csokonai párhuzamot Julow Viktor doktori vitáján elhangzott opponensi véleményemben vettem fel (1977. dec. 13); Tiepolo XVIII. századi jelentőségének megvilágítását *A barokk színeváltozásai* c. tanulmányomban kíséreltem meg. MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. XXXI. 1979. 351-359.
7. *Csokonai* (MM 681)

S addig andalgunk az esti hajnalon
Mig egymás ölébe hullunk a dalon

Ady (Uj versek)

Egymás húsába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron

Itt jegyzem meg, hogy dolgozatomban az *MM* rövidítés a Vargha Balázs által gondozott *Csokonai Vitéz Mihály Minden munkája* (Bp. 1973, Magyar Remekírók) c. kiadvány két kötetét jelenti. Kötetjelzést (II.) csak a másodikhoz (próza, dráma) adok. A folyamatban lévő kritikai kiadás kötetére *Krit.k.I.* és *Krit.k. Sz.1-2.* jelzéssel utalok. (Sz = színművek)
8. A Harsányi-Gulyás kiadás (II/2, 631-632. l.) e levelet tévesen 1796 tájára keltezi, A Rousseau-citátumot rosszul olvassa. Pelle Erzsébet Csokonai francia kapcsolatait vizsgáló tanulmánya (*Un poète cosmopolite au XVIII-e siècle*, Szeged 1933) sem tisztázza ezt a vonatkozást. Először is azt kell megállapítanunk, hogy Csokonai Rousseau-hivatkozása pontatlan: a helyes szöveg „Une ame paresseuse” (eredeti helyesírás!). Hibás a

lelőhely megjelölése is, mert az idézendő részlet a M. De Malesherbeshez intézett híres önarckép-levelei közül nem a IV.-ben, hanem a II.-ban van (Montmorency, le 12 janvier 1762): „Une ame paresseuse qui s'effraye de tout soin, un tempérement ardent, bilieux, facile a s'affecter et sensible a l'excés a tout ce qui l'affecte semblent ne pouvoir s'allier dans le même caractere et ces deux contraires composent pourtant le fond au mien etc. Jean Jaques Rousseau: *Oeuvres completes*, I. 1134 (Bibliothèque de la Pléiade, Paris-Dijon 1959.) A kritikai kiadás feladata lesz a Csokonai használat editio megállapítása. Csokonai nyilván fejből idézett, mert a négy levél szigorú időrendben követi egymást jan. 4. és 28. között. – Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes (1721-1794) magasrangú jogász, többször miniszter, a felvilágosodás buzgó pártfogója volt. Eletét a guillotine alatt végezte.

9. Sorozatszerkesztő Julow Viktor; az I. kötetet sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc.
10. Pukánszky Kádár Jolán gondozásában.
11. Krit.k.I. (1975), 325-326; 340-346; Bán Imre: *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, Debrecen, Stud. Litt. 1964. (Ujra az *Eszmék és stílusok* c. kötetben, Bp, 1976)
12. *Sententia és pictura*, ItK 1967, 517-532. Ujra *Az estve és Az álom* c. kötetben, Bp. 1970. – Az idézett versek a Krit. k. I-ben.
13. Juhász Géza foglalkozott vele először, ItK 1953. A fordítás mintaszerű filológiai elemzése Szilágyi Ferenctől a Krit. k. I. 575-591. lapján.
14. Vö. *Catulli Veronensis liber*, Lipsiae, Teubner, 1954, 10. *Catulli Veronensis liber* (Auctores Latini XV.) Bp. 1971. 45. – *Caius Valerius Catullus összes versei*, ford. Devecseri Gábor, 1967. 15.
15. *Cs. és a latin költők*, Bp. 1904. (Franklin Társulat) Ez volt a neves debreceni költő Beőthy Zsolthoz készített szakdolgozata.
16. Az *Aeneis* II. énekének remek bevezető sorai (Conticuere omnes intente ora tenebant... Infandum regina iubes renovare dolorem... Incipiam). Megtalálhatók Losontzi említett tankönyvében, s a kis diáknak nyilván „be kellett vágnia” könyv nélkül. – Voltaire-nél Péczeli József 1786-os fordításában az *Henriade* I. énekének végén ugyanez a fordulat van. Meg vagyok győződve, hogy Vergilius csodálatosan zenei körmondatának egyetlen imitáló technikában felnőtt költő sem tudott ellenállni, ha szert kerithetett rá. Az Aeneas-Dido-jelenet egyik, az eredeti helyzettől eltérő festői feldolgozása a Louvre-ban: P.N.Guérintől (1819). Emlékeztetünk rá, hogy Csokonai az Aeneas-Dido-témát már iskolai feladványaiban is feldolgozta (MM 800). Metastasiótól is fordította.

17. *Tibullus és Propertius összes költeményei*. Bp. 1962, 105-106. Propertius csakugyan az alvó Ariadnéhoz hasonlítja Cynthiát. A „gnosusi leány” híres szobra ma a Vatikáni Múzeumban látható, „Az alvó pásztorlány” a Louvre-ban van. (1745-ből!) – Oláh Gábor ekkoriban még nem szerette a rokokó festőket: „Az édeskés, galáns francia festőket ki nem állhatom.” *Keletiek Nyugaton*, Debrecen 1909², 42.
18. MM 983-986. Az e kiadás 983. lapjához (1119) megadott jegyzet téves. Ez nem óda, hanem epodos.
19. ItK 1926. 121-123.
20. L. pl. az *Eszmék és stílusok* c. kötetben közölt Ariosto-tanulmányunkat, vagy *A barokk* c. kötetünk Marino-szemelvényeit.
21. Domby Márton: *Csokonai élete*, Bp. 1955. 18-19. Sajtó alá rendezte Vargha Balázs. (Magyar Könyvtár)
22. Koltay-Kastner Jenő: *Csokonai lírája és az olasz költők*, ItK 1922. 39-55; u.ő.: *Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben*, EgyPhK 1923, 139-150; Szauder József: *Csokonai és Metastasio in Olasz irodalom – magyar irodalom*, Bp. 1963, 388-434; u.ő.: *Sententia és pictura*, ItK 1967; u.ő.: *Il rococo all italiana di Csokonai in Italia ed Ungheria*, Bp. 1967, 227-238; Krit. k. Sz I-II (1978) passim (Pukánszky Kádár Jolán. Lásd még Zambra Alajos: *Metastasio, „poeta cesareo” és a magyar iskoladráma a 18. század második felében*, EgyPhK 1919, 1-74.
23. *Storia della letteratura italiana*, volume VI, *Il settecento*, Milano, Garzanti, 1973² 372 sk.
24. *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, I.-VIII. Band, Berlin und Stettin 1788-1795. Az utolsó (VIII.) kötet két részből áll, a kötetek száma így kilenc. Csokonai buzgón kivonatolta egyes részleteit, amint az a Krit.k. I. kötetében közölt kéziratjegyzékekből kiderül. Az alábbiakban rövidítjük: *Esch.* kötetszám.
25. *A XVIII. századi olasz költészet alakulása az Arkádiától a preromantikáig*, Fil.Közl. 1977, 65-75. – Magam az *Arcadia* olaszos alakot használom.
26. Uo. 66.
27. Uo. 67-72, passim
28. Szinnyi MŰr X. ill. III. köt.
29. Szauder Mária 1979. nov. 14-én a köszegi Faludi-ülésszakon elhangzott előadása. ItK 1984. 448-451. (Egyébként Goethe is belépett a társaságba itáliai útja alkalmával.)
30. Leipzig 1792², I. 203-204. A cikknek igen részletes bibliográfiája van.
31. A második 1792-94-es kiadás (négy kötetben) foroghatott közkezen. Vö. *Allg. Deutsche Biographie*, Lpz. 1894, 37. köt. 146.
32. Az 5665. sz. levél jegyzete hibás. Batthyány-Strattmann Lajos herceget

(1753-1806) összetéveszti Batthyány Alajos gróffal (1750-1818), noha Váczy János a *Lev. II.* kötetében helyesen adja meg Lajos herceg életadatait. Vince gróf (+1827) volt az ominózus *Ad amicam aurem* c. röpirat szerzője.

33. Vö. Francesco Flora: *Storia della letteratura italiana*. III. 1959.¹¹ 104-113. „Scrisse Gian Nicio Eritreo, nel latino della sua *Pinacoteca*, che quel libro veniva letto da fanciulli e adolescenti, giovani e vecchi, uomini e donne, nobili e plebei, dotti e incolti, ristampato da tutte le stamperie, tradotto nelle lingue di nazioni civili e barbare: e per la sua dolcezza di sirena traeva le donne al peccato.” (104. l.) A *Pastor fido* Csokonai 1795-ös jegyzékén (Krit.k.i. 212) *Lefordítani* jelzéssel szerepel, az 1797-es „Kézírásban lévő munkátskáimnak megnevezése” címűben (uo. 222) már elkészültnek látszik, ma mégsem ismerjük. Szerintünk benne van a belőle sugárzó „dolcezza di sirena” *A csókokban*, amelyet egyébként Horváth János (*Csokonai és költő barátai*, Bp. 1936) Csokonai központi művének tartott.
34. Az *Arcadia* költőire (vagy az őket megelőzőkre) vonatkozó adatok minden nagyobb olasz irodalomtörténetben megtalálhatók. Cassonit Sulzer lexikona is (III. 556a) Cassoninak írja.
35. Eschenburg bevezető jegyzetében 17 *capitolit* tart számon, noha Ariosto 27-et írt. Vö. Lanfranco Caretti: *Ariosto in Stor.d.lett.ital.*, Garzanti, III, 1973², 814, 1. jgyz.
36. A „szerenáta” megjelölés arra utal, hogy zenével kísérték, az *ariettákat* énekelték. Az eredeti 1722-ben készült. (Pukánszky, id.m. 288)
37. Már a XVI. században beható vita alakult ki az olasz irodalomelméletben Ariosto (és Tasso) értékelése ügyében. Vö. B. Weinberg: *A history of literary criticism in the italian Renaissance*, Chicago 1961, II. 954-1073 – Eschenburg. *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* c. elméleti összefoglalása (Berlin-Stettin 1789², 190) röviden tárgyalja a *Furiosot*. Csokonai a *Beispielsammlung* VI. kötetében is találhatott ismertetést és részletet Ariostoból. (XIII. rész: 1-32.)
38. Eschenburgban (I. köt.) mind Tasso, mind Guarini pásztordrámájából csak részlet található. Pukánszky (id.h.) közli, hogy Csokonai Tassot magánkézből kapta. Nem világos, hogy ez a példány csak a pásztordrámát tartalmazta-e, vagy egyéb műveket is. A Ref. Koll. Nagykönyvtára csak modern *Liberata*-példányokat őriz.
39. *Csokonai és Metastasio in Olasz irodalom – magyar irodalom*, Bp. 1963 388-434. Lásd Pukánszky kiegészítéseit a Krit.k. Sz. kötetekben.
40. A híres olasz eposzt Pierre Perrault fordította franciára (Paris 1678); ennek előszavában nyilatkozik a fordítás nehézségeiről. (Sulzer IV. 280; itt a megjelenés éve hibás.)

41. *De arte poet.* 149-150. sor. Tassoniról költők az Esch. *Beispielsammlung* V. kötetének 383-392. lapjairól is tájékozódhatott.
 42. Un poète cosmopolite du XIIIe siècle: *Michel Csokonai et la littérature française*, Szeged 1933 (diss.). A mű francia és magyar nyelvű (69 lap)
 43. Pelle E. adatait néhány ponton ki kellett egészítenem. Az Eschenburgféle *Theoriet* és a *Beispielsammlungot* egy műnek tartja. Fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy Lattaignant vagy L'Atteignant neve még az MM-ben is hibásan, *-ent* végződéssel szerepel, noha mind Eschenburgnál, mind Sulzernél, mind Lanson nagy bibliográfiájában *a*-t olvasunk.
 44. Lásd erre Pukánszkyne fejtegetéseit a Krit. k.Sz. II. 294. skk. 1. (különösen a 299. l.)
 45. Lásd ItK 1969 és *Az estve és Az álom* c. kötetét (1970). Ez utóbbinak lapszámait adjuk.
 46. A debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtára ma is 11 példányt őriz különböző nyelveken. L. *Eszmék és stílusok*, Bp. 1976. 255.
 47. Id.m. 240.
 48. *Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*, Komárom 1794. A mű ajánlása Kazinczy Ferencnek szól. (*Lev.* II. 298; II. 283-285; II. 331-338.) A versfordítások Csokonaitól származását Szilágyi Ferenc vonta kétségbe; magunk, Szauder Józseffel együtt eredetiségük elismerése felé hajlunk. A formai bravurok mindenesetre Csokonaira vallanak. (MM 888-900)
 49. Mátrai László mutatta ki, hogy nem Csokonai eredeti műve, hanem a *Systeme de la Nature* II. részének XIV. fejezete (a 2. magyar kiad. 1978, 517-527.)
 50. J.J. Rousseau: *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*. Oeuvres complètes, III. Paris 1966. (Bibliothèque de la Pléiade) 164. l.: „Le premier qui ayant enclos un terrain, s'avisa de dire, *ce ci est à moi*, et trouva des gens assez simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile. Que de crimes, de guerres, de meurtres, que de misère et d'horreur n'eût point épargnés au Genre-humain celui qui arrachant le pieux ou comblant le fossé, eût crié à ses semblables: Gardez vous d'écouter cet imposteur; Vous êtes perdus, si vous oubliez que les fruits sont à tous et que la terre n'est à personne.”
1. Pannonia, 1938. évf. 241-286.
 2. A Krit.k. (Sz.II.33) főszövegül kijelölt változatában az értelmetlen másoló a nevet *Rouseánra* torzította. – Malheureux nagy monológjában a *Nouvelle Héloïse* Saint-Preux leveleinek néhány fordulata található. Ezt azonban igazolni kellene!
 3. Krit. k. Sz.II. 319. skk. (Pukánszkyne)

54. Lásd Kazinczy nyilatkozatát: *Muzáron* IV. köt. 1829. Pest 59-60. l. (Ujra *Csokonai emlékek*, Bp. 1960, 333-335) és *Ler.* XXI. 664, XXIII. 77-78.
55. *Émile. Livre IV. Profession de foi du vicaire savoyard. Oeuvres complètes J.-J. Rousseau*, vol. IV. Paris 1969. 565-566. (Bibliothèque de la Pléiade) – Az idézet lelőhelyét már Teveli (Maurer) Mihály megállapította. (A körmöcbányai áll. főreáliskola 1900. évi értesítőjében *Csokonainak „A lélek halhatatlanságáról írt tanító költeménye”* c. program-értekezésében.) Ő azonban csak Führer Ignác magyar fordítására hivatkozott. A mi idézetünk betűhív.
56. Az id. *Pléiade*-kiadás I. köt., Paris 1959. 5. l.
57. A debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában
58. Pelle E. id. m. 53.
59. Szauder J.: *Az estve és Az álom* (tanulmánykötet), 264-265.
60. *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*. Szeged 1933. Csokonai *Arpádiászáról* az 52-54. lapon.
61. Julow Viktor: *Pope fürtrablásának ismeretlen magyar fordítása*. Debrecen 1958. (A Déri Múzeum 1957. évkönyve); u.ő: *The first Hungarian translation of the Rape of the Lock*, Bp. Angol Filológiai Tanulmányok (klny.) 1963. 19-24.
62. Versényi György: *Csokonai Dorottyája és Pope Fürtrablása*, ItK 1898, 401-427. – Itt említem meg, hogy Julow Viktor a *Fürtrablás* igen szép modern fordítását adta az *Alföld* 1960. évfolyamában.
63. *Pope és a magyar költők*, EgyPhK 1916, 535-546. és 623-630. Csokonairól a 623-628. lapon. Fest Sándor tisztázta a Csokonait megragadó két Pope-sort: „Know then thyself, presume not God to scan / The proper study of mankind is man.”
64. A Kazinczyhoz intézett Báróczi-levél Ludwig Bertrand Neumann Milton fordítását emlegeti (Vindobonae 1768), amely rövidítve, latin hexameterekben adja az *Elveszett paradicsomot*, s ezt 1789-ben (*Költeményes munkái*) Baróti Szabó Dávid Batsányi János biztatására magyarra fordította. Nagy vita kerekedett körülötte, amint azt Tarnai Andor kitűnő tanulmánya (*A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK 1959, 67-83) részletesen kifejtette. Csokonai tehát alapos Milton-ismeretekre tehetett szert anélkül, hogy a nagy mű eredetijét ismerte volna. – Csokonainak Milton Bessenyei Sándor-féle fordítása elé írt, s eddig N. S. monogram alatt rejtező terjedelmes versét Szilágyi Ferenc közölte a *Magyar Tudomány* 1979. évfolyamában (312-319. l.)
65. Baróti Lajos: *Német költők hatása Csokonaira*, Figy. 1886. 225-236; Haraszi Gyula: *Csokonai és Kotzebue*, EgyPhK 1888, 733-736; Székely

- György: *Bürger és hatása a magyar költészetre*, Figy. 1888. 81-98, 172-184, 262-281. (Ugyanebben az évben külön is); Teveli (Maurer) Mihály: *Csokonai és Tiedge*, Egy. PhK 1900, 305-308; Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, Bp. 1912; Pukánszky Béla: *Herder hazánkban*, Bp. 1918.
66. Vö. Lajos Némedi: *Die Geschichte der deutschen Literatur im 18. Jahrhundert*, Bp. 1976, 45-48, 153-156).
67. Némedi id.m. id. h.
68. Vö. Kókay György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-1849*, Bp. 1975. – Csak a 287. lapon találunk egyetlen Kleist-említést Vörösmartyval kapcsolatban.
69. Vö. *Allg. Deutsche Biogr.*, 16. Band, Lpz 1882, 113-121. – Némedi id.m. 66-68. – Görömbei András: *A bordal Csokonai lírájában*, Alföld, 1978. 11.
70. Az 1971-es facsimile kiadást idézem (Vargha Balázs kiad.)
71. Egy, a múlt század első feléből való, sine anno kiadást idézek, mely a *National-Bibliothek der deutschen Klassiker* c. sorozatban jelent meg (Hildburghausen und New-York), 39. l. Nyilván az Egyesült Államok németjei számára készült.
72. E.R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1954², 191-206.
73. A tájszemléletre általában Daniel Mornet: *Le sentiment de la nature en France au XVIIIe siècle*, Paris 1907; u.ő: *Le romantisme en France au XVIIIe siècle*, Paris 1925²; Gerhard Sauder: *Empfindsamkeit*, B.I., Stuttgart 1974, passim
74. *Csokonai- emlékek*, Bp. 1960, 335. L. az 54. jegyzetet is.
75. Figyelő 1888, XXV, 91-98, 172-184, 262-281.
76. Lásd a Meyers Klassiker kitűnő filológiai apparátussal ellátott s Arnold E. Bergertől származó kiadását, Leipzig und Wien, s.a., 125-134. Hosszú, tudóskodó, barokkos, de a *Bänkelsänger* modorra is emlékeztető címében (*Neu hochdeutsche Reime* etc.) a *crimen raptus* fordulat szintén felbukkan. A rendkívül gazdag világirodalmi párhuzamok felsorolása a 423-424. lapon található. Bürger költeményét (1776) közvetlenül Hölty és Götz feldolgozása előzte meg. A Bürger-fordításról egyébként már Haraszti Gyula tudott (*Csokonai Vitéz Mihály*, Bp. 1880, 36-37); később e vonatkozás csaknem feledésbe ment; fordítás voltát a HG-kiadás is említi (II. 226), de Bürger nevét nem.
77. Székely Gy. id.h. 94; Némedi Lajos id.m. 173-174.

78. Késői antik himnusz, amely egy Venus-ünnep előestéjére készült. Keletkezését az i.sz. 2-4. századába teszik. Az utóbbi dátum a valószínűbb. Vö. Schanz–Hosius–Krüger: *Geschichte der römischen Literatur*. München 1959³, 73-75. (Handbuch der Altertumswissenschaft). Magyarra Katona Lajos fordította. (Élet, 1893. 293-297.)
79. Turóczi-Trostler József: *Az Archipoeta és a magyar irodalom*. ItK 1953, majd *Magyar Irodalom–Világirodalom*, Bp. 1961. I. 227-244. Ráday Gedeon fordította le, ismerte Pálóczi Horváth Ádám, több századfordulói deák énekeskönyv. Csokonai hallgatása annál feltűnőbb, mert Ráday fordítása az Orpheus 1790-es évfolyamában megjelent, s egyik jegyzetében Bürgerre is hivatkozik.
80. Id.h. 268.
81. *Allg. Theorie der schönen Künste*. III. Leipzig 1793², 487.
82. Vö. Schill Fülöp: *Párhuzam Kölcseynek Csokonairól és Schillernek Bürgerrel írt bírálatá között*, Temesvári áll. főreál ért. 1905. 5-27.
83. EgyPhK 1900. – Tiedge költői dicsősége hamarosan elhalványult. Kantara alapozott filozófiai költeményének, az *Uraniának* nálunk viszont 1845-ben készült el a teljes fordítása. (Petrik, III, 640). Vö. *Allg. Deutsche Biographie*, 38. köt., Leipzig 1894, 281-285. Ma már a legnagyobb világirodalmi lexikonok (Kindler) sem említik Tiedgét.
84. EgyPhK 1888, 753-756.
85. A fordítást Juhász Géza fedezte fel újra *Két ismeretlen Csokonai-fordítás* c. tanulmányában. ItK 1953, 250. Lásd *Csokonai-tanulmányok* c. kötetében (Bp. 1977) is.
86. A Reclam's Universal. Bibliothek 189. számaként megjelent szöveget használtam. Kotzebue kisebb művei (költeményei) az 1787-91-es négy kötetes kiadásban találhatóak (vö. W.Kosch: *Deutsches Literatur-Lexikon*, II, Halle 1930. 1284. has.) Csokonai kezén alighanem ez fordult meg.
87. Juhász Géza említett tanulmánya az OSzK másolatát hosszabbnak mondja: kár, hogy az állítólagos Csokonai-pótlásokat nem közli. Ő a fordítást 1795-re datálja, s Csokonai művét az eredetinel – szerintünk alaptalanul – magasabbra értékeli. Az olvasó itt további összehasonlításokat találhat.
88. Képes Géza: *Háfiz és Csokonai*, Fil.Közl. 1964, 397-405. és Szauder József: Csokonai poétikájához, in *Mesterség és alkotás*, Bp. 1972. 66-102.
89. *Az orientalizmus a magyar irodalomban*, Bp. 1931, 148-153.
90. I.m. 401.
91. Uo. 400.
92. Lásd Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyveink a XVI-XVIII. században*, Bp. 1971, 27. – Vö. egyébként Csokonai szövegével MM II. 188.

93. Bán Imre: *Apáczai Csere János*, Bp. 1958. 404-405.
94. *Allgemeine Theorie der Schönen Künste...*, Leipzig 1794. IV. Theil. S. 514-516: *Tauschung*. Sulzer a továbbiakban még részletesebben értekezik az *ámulás*ról, Csokonai kb. ennyit vesz át alapelvként. Az idézet az 514. lapról való. A régies helyesírást annyiban egyszerűsítettem, hogy az *a, o, u* helyett *a, ö és ü* betűket írtam. Ismeretes, hogy az *ámulás*, a *csodálkozás* felidézésének megkövetelése manierista-barokk alapelv volt: a reneszánsz elméletírók (Speroni, Castelvetro) éppúgy a költő kötelességének tartották, mint Marino. (Vö. Koltay-Kastner Jenő: *Az olasz renaissance irodalomelmélete*, Bp. 1971; Bán Imre: *A barokk*, Bp. 1968³; Klaniczay Tibor: *A manierizmus*, Bp. 1975.)
95. *Ars poetica generatis*, Buda 1783; *Poesis narrativa...* u.o. 1784. – Hogy Csokonai a költészet felosztásához is használta Sulzert, bizonyítja a II. kötet 275. lapján lévő névaláírása (Csokonay), amely a *Gedicht* c. lexikoncikk egyik szakaszának végén van s ez éppen a költői műfajok osztályozásáról szól. Egyébként a Kazinczy-páldány történetére nézve I. Kardos Albert cikkét, Debreceni Független Ujság 1931. dec. 25.
96. Id.mű II, 494-570 (Óriási terjedelmű irodalomjegyzékkel!)
97. Sulzer id.műve II, 504, majd 551. lapján Voltaire hőskölteményének igen szigorú kritikáját adja, de megemlíti, hogy legfőbb dicsérője Marmontel. Csokonai viszont ez utóbbi nyomán akart haladni. Sulzernál már Lessing franciaellenes esztétikai felfogása érvényesül; Csokonait a magyar protestánsok valláspolitikai megfontolásai (*la tolérance!*) is befolyásolták.
98. Id. m. IV, 268-297.
99. Krit.k. I. 222 (Csokonai egy autográf jegyzéke 1797-ből)
100. *Batteuxre* lásd A. Cioranescu: *Bibliographie de la littérature française au dix-huitième siècle*, Tome I. Paris 1969. 293-294.
101. Gulyás József, Németh László, Beke Ödön (lásd a Kókay György-féle bibliográfia, 1975, 379. lapján)
102. Id.m. passim. Krit. k. I. 117, 135, 152, 153, 154 (Raff!) 188.
103. Juhász Vince: *D.I. élete és művei*, Bp. 1915.
104. Juhász Géza: *Csokonai Árpáddiásza*, Stud. Litt. 1958. évf. Ujra *Csokonai-tanulmányok*, Bp. 1977. 276-296.
105. Az Association Internationale de Littérature Comparée IV. Kongresszusának (1964) tárgya éppen az *adaptation* és az *originalité* volt. Lásd *Actes du IVe Congres de l'AILC*, The Hague-Paris, Mouton, 1966. Saját előadásunk az 1327-31. lapon.
106. L. Kardos Pál Babits-monográfiáját. Bp. 1972.

107. Martinkó András fejtett ki a miénkhez hasonló gondolatokat *Vitéz Mihály síratása* c. tanulmányában (1973). Lásd *Teremtő idők* c. kötetében. Bp. 1977. 5-54. Nézeteink viszont már az 1960-as évek derekán tartott egyetemi előadásainkban kialakultak.

CSOKONAI ET LA LITTÉRATURE MONDIALE

L'auteur part du concept de la "littérature mondiale" (Weltliteratur) et il démontre que bien avant l'excellent terme de Goethe (1827), le concept lui-même était déjà vivant et bien connu tout au long du XVIIIe siècle. La culture de Csokonai a été nourrie par l'école dans le Collège de Debrecen, la versification hongroise et latine figurait au programme et Csokonai, déjà dans ses poèmes de jeunesse, entre 1788-92, s'est révélé un remarquable imitateur des poètes antiques. C'est justement des poètes latins qu'il a reçu la première influence importante de la littérature mondiale. Son émancipation poétique doit beaucoup à la connaissance de l'italien et du mouvement Arcadia. C'est surtout l'influence de Guarini, de Tasse et de Metastase qui était importante et conforme à la sensibilité rococo de Csokonai. Il doit également beaucoup au génie français: avant tout à Rousseau. L'auteur du présent article se propose d'établir le bilan de cette problématique et d'en rectifier bien des erreurs. Ne sachant pas l'anglais, Csokonai a connu et traduit Pope et Milton d'après des textes français. On sait dans quelle mesure il a puisé dans la *Boucle de Cheveux enlevé* de Pope et en a réutilisé les valeurs dans sa *Dorottya*, oeuvre d'une brillante originalité. Csokonai a bien connu les valeurs de la poésie allemande de son époque (18e s. . L'auteur du présent article souligne avant tout ses traductions d'Ewald Kleist et le parallèle avec Bürger. En les bien connaissant, Csokonai s'est beaucoup inspiré des théoriciens de la littérature allemande (Sulzer, Eschenburg). La poésie orientale, surtout celle de Hafiz — qu'il a pu connaître d'après les sources contemporaines en latin — l'a également intéressé. Le poète avait de larges connaissances en sciences naturelles (surtout en géographie), ce domaine est cependant, en grande partie, inexploré tout comme sa documentation sur la préhistoire hongroise: on sait qu'il avait l'intention d'écrire une épopée sur la conquête du pays. La poésie de Csokonai représente un tournant dans l'histoire de la littérature hongroise. Il est à la fois le dernier *imitateur* et le premier poète *original* de la nation. Il n'a pu concilier ce double statut que par la force du génie.

CSOKONAI SZÉPPRÓZÁJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

A kritikai kiadás készülõ szépprózai kötete jórészt olyan írásokat ölel fel, amelyek az életmû vizsgálatában eddig az árnyékosabb oldalra szorultak. Ezt az elhanyagoltságot nem teszi indokolttá a mûvek egyébként kétségkívül meglévõ színvonalbeli egyenetlensége sem Sok, eddig kevésbé ismert és méltányolt érték rejtõzik ezekben, s még a leginkább ismert és sokat elemzett mûvek (a három *Állatdialógus* és *A' Tsókok*) esetében is értékelésünk újrafo-galmazására kényszerülhetünk egy alapos, részletekbe menõ vizsgálat során. Mindez az életmû egészének megközelítéséhez is fontos adalékokat, új szem-pontokat szolgáltathat.

I. 1. A szépprózai kötet tartalmát képezõ műcsoport már jól ismert a kiadásokból, bár besorolásuktól a kritikai kiadás bizonyos határesetekben el-tért.¹ Ki kell viszont zárunk az életmûből *Az oroszán és számár* című állat-mesét, amely Toldy 1844-es kiadása óta szerepel a költő írásai között, sokáig mint eredeti mű, majd legutóljára már Lessingből való fordításként. Való igaz, hogy *Az oroszán és számár* Lessing meséjének a fordítása, s az is, hogy autográf kijegyzésben szerepel Csokonai kéziratái között, de a mesét Aszalay János fordította, s ez meg is jelent 1793-ban (Lessingnek m e s é i három könyvben. Aszalay János által Bécsbenn Hummel Dávidnál. 1793. 42. oldal). Csokonai innen másolta ki. Persze felmerülhet rögtön a kérdés, hogy nem fordítva történt-e a dolog, vagyis hogy Aszalay vette át Csokonai fordítását. Ez azonban kizárható, mert 1792-93-ban Csokonai még nem volt nyomda-kész fordító, s Aszalayval sem igen volt kapcsolatban. Kapcsolatban volt vi-szont Aszalay Kazinczyval, mindketten részt vettek a jakobinus mozgalom-ban is. Aszalay Lessing-fordításaiból már az *Orpheus*ban is megjelent néhány, s a negyedik füzet végén már a teljes fordítást is meghírdették.² Ez kötetben Kazinczy Herderből „áttett” Paramythionjaival egybekötve jelent meg,³ s köztudomású, hogy Kazinczy éppen e könyvecskét küldte Csokonainak, okulásképpen,⁴ így az feltétlenül ismerte az Aszalay-féle fordítást is. Felve-tődhet még, hogy miért pont ezt a mesét jegyezte ki a költő abból a kötet-ből. Válaszolni nem, csak találgatni lehet: esetleg találónak érezte a maga és Kazinczy között kialakuló kapcsolatra.

Kiderült még egy másik Csokonainak tulajdonított műről is, hogy az valójában másolat. A *Kinizsi Pál Hamvai* című írás kéziratának a végén a kö-vetkező utalás található: *Vitéz Kinizsi Pálnak Hamvai. <Sze> Öszveszedte H.J.S.G.P. – A' Haza' 's Király' Védőinek ajánlja S. M. W. T. Weszprém. 1797. 4.*⁵ Erre a kiadások közül egyedül a mű első közlője, Toldy utal: „Lé-

tezik egy illy című kicsiny versezet: [idézi a címet], de melyet soha sem láthattam, s így a két hason című munkácskának egymáshoz viszonyát meg nem határozhatom.”⁶ Pedig az összevetés rendkívül tanulságos! Rögtön kiderül ugyanis, hogy Csokonai írása nem más, mint Horváth János hexameteres költeményének a prózai átírata. A két mű viszonyának az illusztrálására – hely hiányában – csak a bevezető néhány sort idézzük:

Horváth János

„Vásonynak Kőhalmi alól fel-tántorodott bús
Szellő! mit súgdolsz? o! Músámat mire kizted?
Ő feszegesse-fel a' Márványt, a' mellynek alatta
Volt Ura, és Haza' Bajnoka' el-senyved't Pora nyúgszik?
Lásd nem övedzi Fejem' Laurus; Gond, Bú lepi Szivem',
'S mint a' Tengernek Zúggása, Nyögése hasonló!
Tán *Máttyás'* ditső Árnyéka' körül'tte lebegtél?
Sóhajtása valál hihető serkentni botsátva
Sirjából *Kinisyt!* – Tán érez, 's félti Hazámat?
Ő kiztet Músám, o! szedd-fel Hamvait, indulj,
Hintsd Magyarok' Keblébe, fel-áll majd hajdani Tűzők. –”

Csokonai

„Vásony' Kőhalmi alól feltántorodott bús szellő! mit sugdosol? mire kizteted Músámat? ő feszegesse fel azt a' márványt, a' melly alatt a' haza' volt bajnokának elsenyvedt pora nyúgoszik? – Látod az én Fejemet borostyán nem övezi: gond-bú lepi Szívemet, 's annak nyögése hasonlatos a' Tenger Zúgásához. – Talán a' Mátyás ditső Árnyéka körül lebegtél? talán az ő sohajtása valál, 's azért botsátott, hogy sirjából Kinisyt fel serkentsed? talán érez ő 's félti Hazámat?

Ő kiztet oh Músám tégedet! indulj tehát, szedd fel Kinisy' hamvait, 's hintsd a' Magyarok' kebelébe; feléled majd hajdani tűzők.”

Tanulságos lenne a továbbiak összevetése is, hiszen láthattuk, nem szolgai másolásról van szó, hanem a dőcögős eredeti simulékony prózába való átírásáról. Mindemellett is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *Kinizsi Pál Hamvai* így sem tekinthető Csokonai eredeti művének.⁷

De vajon mi célból készült e másolat? Azt tudjuk, hogy Csokonai 1798 tavaszán kétszer is járt Nagyvásonyban, Édes Gergely vendégszerető házá-nál.⁸ A Lilla-szerelem történetét felidéző versében (*Gróf Erdődyné ő nagysá-gához*) így eleveníti fel vázsonyi időzését:

„Vázsony szent omladékában
A Napra heveredém.
S még reményem divatjában
A violákat szedém”

Ezzel egybehangzóan emlékezik vendéglátója is: „... azt az időt ama’ híres Kinizsi Pál temetése’ helyénél egy klastrom dűledékjei között és a’ Bakony’ erdeje szélében a’ tavasz kellemeit ifjúi érzéssel szemlélgetv nn” töltötte.⁹ Mindez arra utal, hogy a „szent omladék”, Kinizsi szelleme nagy hatással volt rá. Nem véletlen e fogékonyság: Csokonai ekkor már érzékeny a kor nagy témája, a nemzeti múlt iránt, már készülődik benne az Árpádiász írója. Nem csodálkozhatunk hát azon sem, ha Horváth János versét – a hely szellemétől is ihletetten – figyelemre méltatta: lehetséges, hogy valami újonnan fogamzott, Kinizsiről írandó mű terve készítette vele e másolatot, de az is lehet, hogy csak az egyébként is benne élő történeti érdeklődés talált ebben újabb forrásmunkára.

2. Csokonai szépprózai munkái közül a legkorábbra, a zsengek keletkezésével egy időre a latin nyelvű írások tehetők. Az *Allatdialogusok* közül az első kettő közvetlenül az 1790-es nemesi mozgalom, míg *A’ számár és a’ szarvas* 1794-ben, a jakobinus összeesküvés időszakában keletkezett. Ez utóbbi tehát már azokra az évekre esik (1793–1795), amelyek szépprózai tekintetben is a legtermékenyebbek Csokonainál. Az első dialógusok után kezdi belevetni magát a fordítói munkába, ennek eredményeként jönnek létre előbb olasz, majd francia fordításai, amelyek – s ez a két Baldi mese kivételével közös bennük – nyersfordítások. E fordítómunka hatása is, hogy megpróbálkozott önállóan is a pásztori-szerelmi tematika feldolgozásával, prózában éppen *A’ Tsókok*, s az ennek ihletkörében íródott kisebb darabok tanúsítják ezt. Ekkoriban készült még a *Debreceni Magyar Psyche*, valamint a második kollégiumi pörhöz kapcsolódó beszédeinek és önvédelmi írásainak a csoportja. Későbből már csak néhány kisebb német fordítást találunk, igaz, ezek már kiadási szándékkal készültek, s egy részük (Kleist-fordításai) meg is jelent. Eredeti mű pedig csak két beszéd (Csurgóról), s még néhány más írás (vers prózai nyersfogalmazványa, halotti búcsúztató) maradt fent.

A latin nyelvű darabok igazában kevés szót érdemelnek, s a fordítások is lényegében csak mint műveltséganyag és mint költői előgyakorlat méltók a figyelemre. A beszédek többsége esetében is az életrajzi vonatkozások az elsődlegesek, bár érdekes lenne alaposabban vizsgálat alá venni ezeket mint irodalmi alkotásokat. A *Csurgói prédikációban* pedig a később (pl. a *Halotti versekben*) igen élesen felvetődő létfilozófiai kérdések korai, bár – a dolog

természetéből adódóan – burkolt felvetésére figyelhetünk fel. Nem elhanyagolható a világtkép szempontjából *A' Szeretet* című lírai eszme-futtatás sem. Ez is, csakúgy mint két másik, szintén *A' Tsókok* ihletkörében keletkezett írás (*Melitesz Rozáliához, Melyik a' legjobb Csók?*) a nagy mű árnyékában maradt. Érdemtelenül esett ki néhány további darab is a vizsgálódások látóköréből. A *Debreceni Magyar Psyche*ben nemcsak az életrajzi vonatkozásokat lehet felemlgetni, hanem azt is, hogy 1795 januárjában játékos formában és kontextusban ugyan, (ami azonban korántsem gúnyolódás¹⁰), de le merre írni hogy *Vive l' Egalité! Vive la République!* S feltűnhet az is, hogy az újságparódia legterjedelmesebb része éppen Franciaországgal foglalkozik, s hogy a szójátékok és a viccelődések mögött a francia viszonyok viszonylag alapos ismerete fedezhető fel. S akkor még nem is említettük a terjedelmes írás humorát, ami pedig mindenképpen megérdemli a figyelmet. A halotti búcsúztatónak készült *Amaryllis* esetében pedig a személyesség hangsúlyozott jelenléte a szembeszökő. Mikor nagyjából a mű felénél önmagát is fellépteti a költő az idillium harmadik szereplőjeként (Melitesz), egyszerűen abbamarad az elhunyt méltatása és siratása: a továbbiakban magáról Csokonairól van szó, az ő saját szomorúságáról. A másik két szereplő nem győzi kérleni, hogy mindennek ellenére is azért énekeljen valamit a halott emlékére. Ez egy halotti búcsúztatóban több mint furcsa. Az e mögött rejlő magatartás rendkívül tömör és találó megfogalmazása egyébként bele van szöve magába a műbe is: (Milon Melitesznek) „Az elcsüggedő lélek, ha mászt látszik is sajnálni, magán töprenkedik, és, ha a szellők másfelől kedvezőn fúnának, aligha büszkévé nem tudna lenni. —” A mű lírai prózája mellett e magatartás, a személyesség ily mértékű előtérbe kerülése érdemli meg figyelmünket.

Az esztétikailag legértékesebb, s ennek következtében már eddig is a legnagyobb figyelemben részesült művek az *Állatdialógusok*, illetve *A' Tsókok*. Értékelésük mégsem tekinthető lezártnak, mert számot kell vetnünk néhány eddig nem vizsgált vonatkozásukkal is. Ilyenekre szeretnénk a továbbiakban rámutatni két mű, *A' Bagoly, és a' Kótság* és *A' Tsókok* esetében.

II. *A' Bagoly, és a' Kótság* című állatdialógusról az a közkeletű, s általánosan elfogadott értékelés, hogy az nem más (és nem több), mint az 1790-ben fellobogó tartalmatlan, „kócsagtollas” hazafiság egyszerű kigúnyolása. A fiatal költő, miután kezdetben maga is felült e hazafias hullám pátozának (*Magyar Hajnal hasad, Egy Magyar Gavallér*), később kiábrándult belőle, s megírta korábbi verseinek „mosolygósan pajkos palinódiáját”¹¹, *A' Bagoly, és a' Kótsagot*. Az elemzésekben fel sem vetődik azonban az a kérdés, hogy mi okozta e kiábrándulást, milyen feltételek között következett be. Mintegy természetesnek vesszük, hogy Csokonai előbb-utóbb ösztönösen ráébredt e nemesi mozgalom valódi, történelmi lényegére. Ebből az elemzési alapállásból

adódik aztán a baj, mikor a dialógus bizakodó befejezését kell értékelni: ha már egyszer meglátta a nemesség valódi szerepét, zajos hazafiságának ürességét, s kiábrándult abból, (aminek terméke maga a mű), akkor hogyan kerülhetett mégis a végére az optimista zárlat. Ezt az ellentmondást mindenki másféleképpen igyekszik feloldani, így lesz az elemzésekben az említett befejezés hol idilli (Sinkó Ervin), hol illúzió (Szauder József), esetleg pillanatnyi válsághelyzet terméke (Szilágyi Ferenc), másutt egyenesen világnézeti ellentmondásainak korai megnyilvánulása (Julow Viktor), sőt, előfordul az is, hogy szó sem esik róla (V. Szendrei Júlia).¹² Vargha Balázs közelítése tűnik a legérzékenyebbnek, mikor „az epés dialógus engesztelő, optimista befejezését” emlegeti, s ezt a politikai küzdelmek lezáratlanságával hozza összefüggésbe.¹³

E megválaszolatlan kérdések és ellentmondások mind arra a felfogásra vezethetők vissza, amelyet az elemzők Csokonai satírájának a lényegéről alkottak: a költői bírálatot egyszerű gúnyolódásként értelmezték, amely pusztán a kiábrándulás keserűségéből fakadt. Ehhez még annyit tesznek hozzá – különböző erősségű hangsúlyokkal –, hogy a közvetlen gúny még bővül a Poéta alakjában megrajzolt ellenponttal: mintha saját, e nemesi világban való idegenségét, jövőendő egzisztenciális gondjait rajzolná meg itt a költő. Ez az értelmezés így eleve figyelmen kívül hagy mindenféle politikai távlatosságot, amely e bírálatot egy tágabb gondolatrendszer elemeként jelenítené meg. E probléma összefüggésben van azzal, hogy a satíra tárgyaként szolgáló politikai jelenséget a mai történelmi értékeléssel, summásan jelölték meg, kísérletet sem téve annak aktuális, folyamatban történő rekonstruálására. Azzal kell tehát legelőször kezdenünk, hogy pontosan megjelöljük a művet indukáló aktuális politikai helyzetet.¹⁴

Általában 1790-t szokták a megírás évének tartani, de erre nézve 1791, sőt, 1792 is felmerült már.¹⁵ A fentmaradt két autográf szövegváltozat összehasonlítása¹⁶ mellett a mű konkrét utalásai is az 1790-es keletkezést teszik egyedül elfogadhatóvá. A *Magyar Hajnal hasad* és az *Eggy Magyar Gavallér* című versek, amelyek időben mindenképpen megelőzik *A' Bagoly*, és *a' Kótságot*, a korona hazahozatalának időszakában keletkeztek, vagyis tavasszal, pontosabban március körül.¹⁷ A dialógus végén viszont az „új király” említődik, a koronázás pedig 1790. november 15-én volt. A mű tehát közvetlenül a koronázás idején íródhatott, (esetleg kevéssel utána is), de az látszik a legvalószínűbbnek, hogy inkább az azt megelőző időszakban. Még célszerűbbnek tűnik azonban ezt a „megelőző időszakot” egy adott politikai szituációként értelmeznünk. Ez az aktuális politikai helyzet lehet ugyanis az, amelyre Csokonai satírája vonatkozik. Időben pedig ez a nyár második felében kezdődik, s a koronázás idején zárul le.

Az 1780-as évek végére meggyengült pozíciójú Habsburg-házzal szemben rendkívül erős ellenzéki mozgalom bontakozott ki Magyarországon is. Ez az ellenzék azonban rétegzett volt. Meghatározó erejét az a vármegyei nemesség képezte, amelyet a leginkább jellemzett a „kócsagtollas” magyarkodás. A politikai helyzet lehetőségeit felismerve csatlakoztak hozzájuk a felvilágosult rendi és jozefinista nemesség csoportjai, valamint a demokrata értelmiség is. Ezek számára a közös ellenzéki platform azonban csak taktikai szövetséget jelentett, a köznemesi mozgalom erejét felhasználva akarták saját céljaikat megvalósítani (maguk mellé állítva közben e széles nemesi rétegeket is): csoportonként különböző és eltérő mértékű reformokat végrehajtani. A legszélesebb, konzervatív köznemesi rétegekkel való közösségvállalásban tehát nagyon tudatosan ott volt a távolságtartás mozzanata is. A belső ellentétek azonban csak akkor kaptak nagyobb teret, mikor az ellenzéki mozgalom megtorpant. II. Lipót rendkívül ügyes kül- és belpolitikai lépések sorozatával konszolidálta helyzetét már a nyár második felére, s kitartó közjogi harcokban elérte azt is, hogy a koronázás az ő feltételei mellett történhetett meg. A hangadó vármegyei nemesség eme kompromisszumra kényszerítése vezetett aztán az ellenzék belső meghasonlásához.

A' Bagoly, és a' Kócsag megírását az ellenzéki mozgalom első megtorpanásának az időszakához köthetjük, amikor is hangot kaptak már a belső ellentétek. Ekkor váltak elsődleges célponttá a magyarkodás külsődleges jelei (pl. az öltözet), mert egyes haladó csoportok előtt úgy tűnt fel, hogy a szélesebb nemesi rétegek hazafias ellenállása e külsőségeken túl már törekeny, hiszen a lényegi kérdésekben oly könnyen meghátrálnak. A hazafiságnak e külsőségekben való tetszélgesét gúnyolja ki Csokonai is ebben az állatdialógusban. A közvetlen humorforrás a Bagoly értetlenségéből fakad: a mindenki által jól ismert jelenség, a mindennapok valósága teljesen abszurdnak tűnik fel egy idegen, „érintetlen” szem előtt. S ahogy a Kócsag magyarázataiban egyre teljesebben rajzolódik ki a jelenség, annál inkább előviláglik botorsága is a Bagoly értetlenkedési nyomán, aki itt a felvilágosodás vadember-regényeinek főhőseihez hasonlatos szerepet tölt be. Közvetlenebbé és keserűbbé válik azonban a kritika a Poéta felléptével: „Ah együgyű szálatskák! Ti adjátok e meg az elsenvedt Pannóniának az előbbi díszét? (.....) Ti bennetek állanak gyermeki tsetsebetsék! az én Nemes Nemzetemnek fénylő Virtusai, melyeket e' kegyetlen Századok is sérthetetlen eresztettek által az őszvesküdt néségekn?” A Poéta alakja azonban e közvetlen bírálat kimondásánál több elentésű: ő a múzsák szolgáltója, a nyelv, az irodalom ügyének megszállottja, s mint ilyen nézi kétségbeesve, hogy „ma egy Kócsagtoll szál többet ér egy Sonetnél”. A Poéta által megjelenített értékrend nemcsak hogy eltér a környező nemesi világ értékrendjétől, de nyilvánvalóan polemizál is azzal: „....

édes nevendék Músám! szálj le a' Parnassus kies hegyeiről velem Kótságokat lövöldözni (...) Add vissza Apollónak az ő Parasztos lantját, és kérd helyébe az ő hibázhatatlan kéz ivét; lőjj vele a' Te tisztelődnék egy Kótsagot, hogy azzal az ő fő hazafiai közzül valamelyiknél betsülletet érdemeljen ma, mikor a' Kótság bokréta kedvesebb az Aganippe partján termett Babér koszorúnál, mely hajdan Herós homlokok díszé volt, 's a' Világ nagyait bejjegezte el a' halhatatlanságra." E kinyilvánított eltérő értékrend miatt kell többnek tartanunk a Poéta alakját egyszerű ellenpontnál: nem egyszerűen egy negatív viszonyulást fejez ki e nemesi világ értékrendjéhez, hanem alternatívát felviláncoló különállást is. A szellem embere a nyelv és az irodalom világát szegezi szembe a kócsagtollak kultuszával, annak kiművelésétől reméli a nemzet fel-emelkedését. Mivel pedig e feladatra ő a legalkalmasabb, így részt kér a nemzet sorsának alakításából is, mint ahogy ezt egy elejtett félmondat világosan értésre is adja: „Ti nállatok [ti. a kócsagtollak] nélkül nem lehet e tehát sással fedett kunyhóinkból a' köz jóra kilépni ...?” Az imént látott, s az efféle vádló kérdésbe torkolló kritikát pedig nem tekinthetjük egyszerű gúnyolódásnak!

A' *Bagoly*, és a' *Kótságban* ható kritikus alapállás és gondolatkör erősen emlékeztet a jobbára nem-nemesi származású, demokrata értelmiség ideológiájában nagy hangsúllyal szereplő gondolatokra. Számukra a „nemzet mintegy a nyelvben inkarnálódik, a nyelv viszont az irodalomban, a nyelv a nemzet létét jelzi, az irodalom pedig a nemzet nagylétét jelezheti.”¹⁸ Míg tehát „a nemzeti létet reprezentáló jelek és jelvények közül a nemesség számára mindig azok voltak a ténylegesen fontosak, amelyek elsősorban a *saját* jelei voltak: a korona, a zászló és az öltözet,” addig „a kor irodalmában a nemzeti jeleknek a nemesi politikától merőben eltérő rangsora jelenik meg. Az 1790-ben oly képtelenül nagy jelentőségűvé emelkedett nemzeti öltözet meglehetősen a háttérbe szorul, ellene időnként kesernyés kritikai hangok is megszólalnak (...) – a nemzeti nyelv kérdése pedig minden mást a háttérbe szorít.”¹⁹ Mindezzel pedig saját pozíciójukat is erősítének, hiszen „a nemzet elé a dicsőség elérésének *célját* kitűzve voltaképpen olyan *feladatot* jelölnek meg, amelyet csak ők, az írástudók képesek megoldani.”²⁰

A' *Bagoly*, és a' *Kótsagot* ezen alapvető egyezések alapján nyugodtan felfoghatjuk úgy is, mint e demokrata értelmiség programjának egyik megfogalmazását. Csokonai személy szerint maga is e réteghez tartozott, ekkoriban még csak potenciálisan, később, az irodalmi élet vérkeringésébe bekapcsolódva pedig gyakorlatilag is. A műben megfogalmazódó gondolatkört ennek ellenére sem tarthatjuk eredeti képződésűnek: a 17–18 éves diákpoeéta nemigen rendelkezett annyi politikai vénával (egyébként később sem), hogy önálló, s távlatos programban reagáljon az aktuális helyzetre. Élénken figyel-

te viszont a politikai életet, s a körvonalazódó álláspontok közül biztos érzékkel választott. E demokrata értelmiség egyébként jelentős pozíciókat foglalt el az irodalmi élet, a sajtó irányításában, s nézetei terjesztésének nagy teret szentelt e kiadványokban és a hatalmas méretű korabeli röpiratirodalomban. Talán nem szükséges részletesen idéznünk ezekből, hiszen a tény maga közismert, azt viszont, hogy Csokonai ezek közül pontosan miket ismert, nem tudjuk. De hogy lépten-nyomon találkozott ilyen szellemű röpiratokkal, cikkekkel, abban biztosak lehetünk, hiszen éppen a Csokonai által is olvasott orgánumpok voltak ezek fő terjesztői. E nyelvi, irodalmi program egyébként a dialógus burkoltabb formáján túl nyílt kifejezést is kap az ugyancsak ekkortájt keletkezett *A magyar nyelv feléledése* című röpiratszerű értekezésében. Hogy mit is jelentett számára, s a literátus értelmiségnek ez az időszak, arról későbbi, a jakobinus mozgalom bukása utáni megnyilvánulásai egyértelműen tanúskodnak: „A II. Leopold rövid országlása alatt az arany idő nemzeti literatúránkra nézve bé is állott, el is múlt.” „Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elevenség, amely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsibbadásba vesztegel. —”²¹

Csokonai politikai tájékozódása tehát a nem-nemesi értelmiség programjához kötődött. E programot azonban változó feltételek mellett lehetett s kellett volna megvalósítani. Vizsgált időszakunkban (1790 őszen) már megbomlóban volt az ellenzék egysége, s ebből fakadóan felerősödtek a kritikai hangok egymással szemben is. A végleges szakítás azonban még nem következett be: a koronázás, bár jelentős lépés volt az ellenzék erejének megtörésében, nem zárta le a küzdelmet, a nemesség ekkor még jelentős erő kifejtésre volt képes és hajlandó. Ugyanakkor az uralkodóval szemben is tápláltak illúziókat: Lipót felvilágosult uralkodó hírében állott, s ezt a híret maga sem győzte eléggé terjeszteni, valamint az elmúlt időszak politikai harcaiban is hajlékonyabbnak mutatkozott, s néha inkább pozitív szerepet játszott (pl. éppen a nyelvkérdésben), mint a hangadó nemesség. A helyzet tehát cseppfolyós, nyitott, még nincs helye a lehetséges szövetségesekkel való szakításnak, még ha lényegi is az egyet nem értés, s nyilvános a polémia.

Ez az az aktuális politikai helyzet, amelyre vonatkoztatva kell olvasni a dialógus befejezését: „*Bagoly*. Menj! De ha mit én a' setétbe látok, reménylem, talán boldogabb időket támaszt az új Király, és a' leülepedett Hazafiúság. *Kótsag*. Adná a' Magyarok Istene!” Az adott helyzetben és az adott gondolatkörben ez a bizakodás még elképzelhető volt mind a király, mind a nemesség irányában, mégha utólag illúzióknak bizonyult is. Az optimista kicsengetésű befejezés tehát csak a teljes kiábrándulást feltételezve megmagyarázhatatlan. Ez egyébként hamarosan be is következik, nemcsak Csokonainál, s

eme értelmiségi rétegeknél, de a felvilágosult rendi nemesség csoportjainál is. Csokonai azonban akkor már nem bizakodó kicsengésű állatmeséket ír, hanem *Az istenek osztozását* és a *Békaegerhartzt*. Megkezdődik nála is az a folyamat, amely az értelmiség és a felvilágosult nemesség szűk körét a radikálizálódás útján a jakobinus mozgalomig viszi: a *Békaegerhartztól* a *Tempefőin* keresztül eljut *A' számár és a' szarvas* megírásához.

III. *A' Tsókokról* szólván kiindulópontul az annak előmunkálatait tartalmazó *Vázlatfüzet* elemzését választottuk. Ezt eddig nemcsak hogy nem vizsgálták részletesen, de hiteles kiadása sem történt meg. Pedig e *Vázlatfüzet* fényt derít *A' Tsókok* témájának a formálódására, e folyamat egyes stádiumaira, s támpontokat ad a megírás idejének egész konkrét meghatározásához is – ez pedig az értékelés hangsúlyainak bizonyos átrendezésére készlet.

Először is azt kell leszögeznünk, hogy *önálló* füzetről van szó, amelynek anyaga rendezetten, a füzet elejétől kezdve szoros egymásutánban következik.²² A füzetbeli sorrend tehát időbeli egymásután is jelent. Másik fontos megállapításunk, hogy a 3a–7a oldalakon olvasható részlet (*Még az Arany idő előtt ...*) eredetileg nem a III. Énekhez készült fogalmazvány, hanem önálló műkezdet, s inkább tisztázatnak tűnik. A téma első megközelítése érhető itt tetten, amelyben – Szauder József szavaival élve – egy „nagyobb terjedelmű, mitikus poéma”²³ körvonalazódik. Csokonai e mitikus poémát kezdte itt formába önteni, majd néhány oldal után egyre vázlatosabbá vált a kidolgozás, jelzésekre, utalásokra hagyatkozott, míg végül – jóformán lezáratlanul – abba maradt. Ami elkészült belőle, azt használta fel jóval később a III. Énekben, Filander monológjaként.

Az első nekifutás sikertelensége után, úgy tűnik, komoly előkészületekbe fogott a költő, ezt bizonyítják a 7b–10b oldalakon sorban következő feljegyzései. Ekkor még mindig a „mitikus poéma” terve foglalkoztatta, csak úgy, mint a téma formálódásának következő szakaszában. Erről egy tervezet tanúskodik, amely a füzet végén található (13b), mintegy odavetetten, s az előzőktől eltérő, rendezetlen írással készült. E vázlatot, mivel eddigi kiadásai a leglényegesebb pontokon csonkák, itt betűhíven közöljük. (A rövidítések feloldásai a következők: M = Melitesz, R = Rozália, F = Filander, K = Kloé, D = Dafnis, T., Ts. = Tsók. Az olvashatatlanul áthúzott számok helyét kipontoztuk, s az összes áthúzott résszel együtt ékzárójelbe tettük.)

Fel megy M. a' Heszperbe.	<6 7>	VI.
R. javasolja a' Ts. K.	<>	(IV.)
R. Kertet tsinál.	< 4 >	IV.
M. Lantot.	< . 6 >	(V.)
M. tanítja a' T. F.	<3 >	III.
R. alszik; M. megtsókolja.	< . . . 8 >	V.

R. Tsók kél. nyúghatatlankodik. <7 6 9>	VII.
D. és K. Gerlitzékké változnak. <10 >	IX.
Ámor Rosát tsinál. <8 11>	(VIII.)
M. melánkolizál. <1 1>	I.
Psyche Tsókká változik. <12>	(VIII.)
R. és M. egyyüvé kerülnek. <9 14>	X.
Hartz. <10 15>	XI.
Vége. <11 16>	XII.
M. Beszélli a' Történeteit F. <2 >	II.
A' rózsza levelek Pillangókká változnak. <13>	VIII.

E vázlatból kiderül, hogy itt a terv formálódásának nem is csak egy, hanem legalább két szakasza érhető tetten. Nem valószínű, hogy a feljegyzés sorrendje maga valamiféle tervet érzékeltetne, inkább csak az eddigiekből hasznosíthatónak ítélt elemeket jegyezte fel ide rendezetlenül, mint erre az alább felsorolt egyezések is utalnak: itt: *R. Kertet tsinál. M. Lantot. – 6b: Melitesz és Rozália Házat építenek. Az éneket és a' Lantot feltalálják. Kertet tsinálnak.*; vagy itt: *Psyche Tsókká változik. A' Rózsza levelek Pillangókká változnak.* – 10a: *Psyche Tsókká változik, A' rózsza levelek Pillangókká, stb.*

E feljegyzést azonban sorrendbe igyekezett szedni a költő, de a sok javítás és a helyenkénti átfedések bizonytalankodásra utalnak. Az áttekinthetlenné vált számozást végül áthúzta, és a lap szélén római számokkal alakította ki a véglegesnek szánt sorrendet, amely 12 egységet jelölt ki. A számozásból az érdemi a legnagyobb figyelmet,²⁴ hogy az első három rész sorrendje már kezdettől fogva változatlan:

I. M. melánkolizál.

II. M. Beszélli a' Történeteit F.

III. M. tanítja a' T. F.

Ez nem más, mint a ránk maradt mű első három énekének a tömör megjelölése. (S rögtön ott következik a negyedikre való utalás is (IV.) *R. javasolja a' Ts. K.*) Nyilvánvaló tehát, hogy ekkor kristályosodott ki a mű kezdete, s az, hogy a középpontban nem a csók-mítosz és mitológiai története áll majd, hanem Melitesz és Rozália pásztori világa. Nem tett le viszont arról, hogy e pásztorjátékot átcsúsztassa mitológiai szintre, de ez a váltás – e vázlat tanúsága szerint – körvonalazatlan maradt.

Az elkészült mű befejezetlensége mellett egyébként az egyik fő érv éppen az, hogy ezek a tervezett részek nem készültek el. Elgondolkodtató viszont, hogy nem inkább a költői szándék megváltozásáról beszélhetünk-e: talán saját maga sem akarta később megírni a további részeket. A befejezetlenség mellett felhozható egyéb – különben megfontolásra érdemes – érvek-

kel szemben további tények is felsorakoztathatók. A ránk maradt kézirat²⁵ két kidolgozási stádiumról vall: a IV. Ének fogalmazvány, míg az első három már tisztázat. A letisztázás ténye maga, s az előszó, ajánló vers írása is a kiadásra való előkészítést jelzi, aminek szándékára címjegyzékei is utalnak. Az 1802-es Új Katalóguson egyenesen így nevezi meg művét: *A' Csókók. Edgy Történet az Arany Időből négy Könyvben. Originál folyó Beszédbe.*²⁶ Feltehető tehát, hogy ha esetleg nem is beszélhetünk a terv megírás előtti tudatos megváltoztatásáról, arról viszont igen, hogy a további részek terveinek kialakulatlansága miatt félbehagyott – félbemaradt művet abban a formájában is lezártak, s így kiadhatónak találta. *A' Tsókók* befejezetlensége, ill. lezárt-sága körüli vitához tehát érdemi adalékot szolgáltat a *Vázlatfüzet*ből kiolvasható érlelődési folyamat. További új szempontokat nyújthat az értékeléshez e folyamat konkrét időrendjének a tisztázása.

A *Vázlatfüzet*ben található egy „idegen test”, amely nem tartozik *A' Tsókók*hoz: ez a 11b oldalon olvasható *A mezei gyönyörűségről* című vers 17 sora (*Jertek a mezőt szemlélni ...*). E fogalmazvány nyilvánvalóan azután került ide, hogy az első oldalakon már megkezdte az írást a költő – nem valószínű ugyanis, hogy egy teljesen üres füzetnek éppen a közepébe firkantotta volna bele sebtiben szerzett versét. Viszont így *A' Tsókók* első kidolgozása korábbi keletkezésű kell legyen *A mezei gyönyörűségről* című versnél. E fiziko-teológiai szemléletű²⁷ verset Szilágyi Ferenc 1792-93-ra teszi²⁸, s a kritikai kiadás II. kötetében²⁹ is az 1792-es év termésének az utolsó darabjaként szerepel. Felmerül azonban ezzel kapcsolatban egy probléma. A *Vázlatfüzet* feljegyzései között három olyan könyvre is történik utalás, amelyek kiadási ideje pontosan ismert: a *Magyar Játékszin III.* kötete (7b) 1793 áprilisában jelent meg, Herder *Paramythionjait* (10a) Csokonai Kazinczytól kapta 1793 júliusában, Mátyási *Semminél több valami* című kötete (10a) pedig 1794-ben, a nyár végén jelent meg. E feljegyzések a füzetben megelőzik *A mezei gyönyörűségről* című vers töredékét, időben viszont későbbinek tűnnek. Így tehát vagy mégis a vers került leelőbb a füzetbe – ez, mint láttuk, nemigen képzelhető el –, vagy a vers keletkezett 1794 nyara után. Ezt sem nagyon gondolhatjuk azonban, hiszen ekkoriak nagy toldalékos versei is, s így a szemléleti ellentmondás nehezen lenne megmagyarázható. 1793 inkább elfogadhatónak tűnik e fiziko-teológiai vers keletkezési idejéül, még az év második fele is. Leginkább azonban azt tehetjük fel, hogy a *Vázlatfüzet* anyaga több részletben került lejegyzésre, de a lapokon szoros egymásutánban. A hátrébb található versfogalmazványt valamikor e közben jegyezhetette a füzetbe, tehát *időben* nem teljesen a 3a–10b oldalak előtt, s nem is teljesen utánuk. *A' Tsókók* témájával való foglalkozás a fentiek szerint tehát 1794 nyaránál nem később, de feltehetően már 1793-ban elkezdődött.

A fenti adatok a konkrét megírási időt illetően is adnak felvilágosítást. Mint láttuk, a feljegyzések vége felé 1794-ből való adat szerepel, s azt is láttuk, hogy a füzetben leghátul található vázlat e feljegyzések után készült. Ebből az is következik, hogy e tervezet, s természetesen a még csak azután következett *megírás nem történhetett 1794 őszénél előbb*. E megállapítással fel-tűnő összhangot mutat több más adat is. A *Bétsi Magyar Merkurius* 1794. október 21-én megjelent felhívásában nem esik szó e művéről, pedig ott szép számmal szerepel csak tervezett munka is, s műfajilag is hasonló az ottaniak nagy részéhez. Kastner Jenő és Szauder József felvetették³⁰, hogy a 7. sor-szám alatti *Egy eredeti Énekes Pásztori Játék*³¹ esetleg A' *Tsókokra* utal, ez azonban, azontúl, hogy nem igazolható, szempontunkból nem is fontos: ez a tétel nyilvánvalóan csak egy „címesincs” tervet jelentett be, s mi is azt állítjuk, hogy ekkoriban A' *Tsókok* még nem jutott túl a tervezés fázisán. (Még azt lehetne ellenvetésül felhozni, hogy szándékosan nem vette fel e jegyzékére A' *Tsókokat*, de ennek minden ismert tény ellentmondani látszik, a kiadásra való előkészítéstől kezdve a címjegyzékek tanúságán át a meghirdetett művek hasonló tematikájáig.)

Legkorábban tehát 1794 őszén kezdhetette el a mű tulajdonképpeni megírását. Az pedig az Első Katalógus bizonyossága szerint állítható, hogy kicsapata-tása előtt, tehát 1795 nyaráig be is fejezte azt.³² Ez az időszak egybeesik az ország politikai horizontjának elkomorodásával, s a költő személyes veszély-érzetének a fokozódásával. Biztosan nem véletlen, s e keletkezési idő felte-vését támogatja az is, hogy A' *Tsókok* autográf kéziratának a végén a követ-kező kétsoros töredék olvasható:

Az ártatlan látod hogy elnyomattatik

Egy helyből más helybe miképp hányattatik³³

S nézzük meg, milyen műveket írt még ekkoriban! Versei szinte kivétel nél-kül alkalmiak, hasonló darab a *Debreceni Magyar Psyche* is, 1795-ben pedig májusig egyáltalán nem születik verse. Az 1795 elejéről keltezhető *Gerson*³⁴ lelkiállapota hű tükrét tárja elénk. Tasso *Amintájának* a fordítása is ekkori-ban készül el³⁵ – érdekes módon épp ez az egyik fő forrása A' *Tsókoknak*, nemcsak részleteiben, hanem szellemében is³⁶; az *Arany Időről* szóló kóru-sát is ekkor dolgozza ki versben.³⁷ S A' *Tsókok* másik fő forrásának, Guarini *Il pastor Fidojának* a fordítása is ekkortájt kezdi el foglalkoztatni.³⁸ Nem vé-letlen, hogy A' *Tsókokhoz* készült egyik feljegyzésében is épp e nevek olvas-hatók:

Könyvek: Kleist. Guarini. Tassó. Secundus etc.

Hyde. Jones. Meursius. (10b)

Nagy Gáborhoz írott korabeli leveleiben is együtt emlegeti az itt szereplő szerzők közül néhánynak a könyvét: „A franc Guarini keresésére kikérem

egy órának feláldozását és egy kis unalmat. A több könyvet kikeresem. Jonesból még holmit jegyzek ki.”; másutt: „A Jónesből két verse van *Hafez*nek, azt írom le s akkor általadom!”. Úgy látszik, új utakat kereső, az ázsiai költészethez forduló poétikai érdeklődése fogantatásában is szorosán kötődik *A' Tsókok* téma- és gondolatvilágához. Abban legalábbis, hogy az arkadikus hagyományok pásztori idillje összefonódik „Rousseau legokosabb aranykora” után a „zsidó poézisből kivehető szabadság, ártatlanság aranykorának”³⁹ utópiájával is.

A filológiai adatok mellett tehát az életrajz és az életmű egyéb összefüggései is azt látszanak bizonyítani, hogy *A' Tsókok* ránk maradt szövege 1794 őszén, vagy még inkább 1795 tavaszán keletkezett. Ez elgondolkoztató a mű értékelését illetően is. Eddig mindig az 1793-ban fellendülő szerelmi líra betetőzéseként, a nagy toldalékos versek előtt tárgyalták, mintegy átvezető, összekötő kapcsot azokhoz. Szauder József is megállapítja, hogy *A' Tsókok* a „szerelmi líra első nagy korszakát zárja le”, de differenciáltabban fogalmaz, mikor hozzáteszi: „Az *estve* objektív érvényű tanulsága, tárgyias-szubjektív lírája egy törzsből fakadt *A Csókok* Philanderének világtörténelmi mítoszával és boldogság-ígéretével.”⁴⁰ Kimondatlanul azonban e vélemény is 1794 első feléhez köti a művet, mikor a megelőző költői vonulat összegzésének tekinti. Nem tagadva, hogy létezik *A' Tsókok*nak ilyen összegző szerepe, szeretnénk azért arra a momentumra is felhívni a figyelmet, hogy a mű a korábbihoz képest jelentősen megváltozott helyzetben született. Ez az időszak az általános elnyomás kezdete: a radikális cselekvés iránt eddig táplált remények összeomlottak, megkezdődtek az üldöztetések, s Csokonainak is volt félnivalója... Mindez nem teszi lehetővé, hogy a művet csak a megelőző fejlődési vonalra vonatkoztatottan értelmezzük. Sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az idillkeresésben a valóságtól való elfordulás tényének, s az aranykor-mítosz közvetett, bár néhol elég közvetlenül is megnyilatkozó társadalomkritikájának, hiszen ekkor már a nagy felvilágosult versek társadalomfilozófiája és *A' számár és a' szarvas* politikai radikalizmusa után vagyunk. A költő alkatilag is vonzódott az idillhez, a valóságtól elszakított poétai ábrándvilághoz.⁴¹ Míg azonban e törekvése kezdetben csak a felszínes arkadikus hagyományt követve nyert formát, itt már valós, mély tartalmakat hordoz: összefonódik az idillben az aranykor-mítosz gondolatvilága és a társadalmi-történelmi helyzet okozta egyéni fenyegetettség-érzés és kiábrándulás.

A „rokóko életöröm”⁴² és játékoság idilli világa, mely a korábbi pásztori-szerelmes verseket jellemezte, *A' Tsókok*ban sokkal kevésbé lelhető fel. Mint láttuk, e korai szerelmi lírával párhuzamosan egy „mitikus poéma” terve formálódott a költőben, valamiféle egyetemes boldogságfilozófia megfogalmazására. Nem lehet véletlen, hogy ez a korábban is kisebb-nagyobb vál-

toztatásokon átment terv gyökeresen épp 1794 őszén változott meg, s lett azzá, amit ma ismerünk. Csokonai idillkeresése találkozott érlelődő aranykor-mítoszával, s az adott történelmi helyzetben ennek implicit társadalomkritikája új, erősebb hangsúlyokat kapott. Így erősödtek fel Csokonai arkadikus hagyományokon növekedett idilljében a *vigas* és *tiltakozás* hangjai.

JEGYZETEK

1. Az *Amaryllis* és két Metastasio-fordítás (*A' Tántz*, *A' Tziklops*) a népszerű kiadások színmű csoportjából, a beszédek és önvédelmi írások, valamint a *Melitesz Rozáliához* címen ismeretes két fiktív levél a levelek és személyes írások közül került a szépprózai kötetbe. A *Debreceni Magyar Psyche* egybetartozó, de az említett kiadásokban különválasztott három egységét (magát az újságparódiát, az epithalamiumokat és a vígjátéparódiát) itt ismét együtt közöljük. A Harsányi-Gulyás-féle kiadásban az értekezések között szereplő két írást (*A' Szeretet*, *Melyik a legjobb Csók?*) a későbbi gyűjteményes kötetekhez hasonlóan mi is szépprózának tekintjük.
2. Vö. Orpheus I. (1790) 43., 46., 310. A fordítás meghirdetése a 441. oldalon található.
3. Herdernek PARAMYTHIONJAI. Általtette KAZINCY FERENC. Szépphalom, Széphalmy Vincénél. 1793.

„AZ OLVASÓHOZ”

Az a két munka, a melyet kezeimből együtt vészen itt a Publikum, nincs együvé kötve a Német Originálbann. Sajtó alá készítvén a LESSZING Meséit, s látván hogy azok, a Meseírás Theoriája felől való Disszertáció nélkül, felette vékony köttetecskét fognának tenni, azon gondoskodtam, hogy melléjek valamelly érdemes Párt kapcsolhassak, s amazoknak vékonyságokat ekképen testesíthessem. Választásom Weimári Szuperintendenz HERDER Úrnak Paramythionjaira esett.”(5)

4. Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. Bp. 1891. II. 304.
5. MTAK K 668 32a.

H. J. S. G. P. [=Horváth János szőlős-györöki plébános]

S. M. W. T. [=Szvorényi Mihály weszprémi tanító]

Horváth János (1769-1835), a későbbi püspök e korai műve az 1797. évi nemesi felkelés üdvözlésére készült, s önálló füzetként jelent meg. Csokonai címleírása ennek a címlapját követi.

6. Csokonai Mihály minden munkái. Kiadta Schedel [Toldy] Ferenc. Pest 1844. 959.
7. Maga a költő, bár kéziratának jegyzékein haláláig lajstormozta, kiadási tervezeteiben egyszer sem említi.
8. Vö. Boros Dezső: Komáromtól Csurgóig Alföld 1965. 2. szám 66-67.
9. Csokonai emlékek (szerk: Vargha Balázs) Bp. 1960. 231.
10. Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály Bp. 1975. 120.
11. Sinkó Ervin: Csokonai életműve Novi Sad, 1965. 35.
12. Vö. Sinkó i.m. 34.,
 Szauder József: Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben. Az éj és a csillagok című tanulmánykötetben Bp. 1980. 131.
 Szilágyi Ferenc: Csokonai „Elveszett alkotmány”-a: a Békaegérharc. A Csokonai művei nyomában című tanulmánykötetben Bp. 1981. 415.
 Julow i.m. 97.
 V. Szendrei Júlia: „mely széles a poétai mező ...” Kolozsvár, 1970. 25-36.
13. Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály Bp. 1974. 43.
14. Ebben Marczali Henrik művén (Az 1790-91. országgyűlés Bp. 1907.) és a Magyarország története V/I. kötetén (Bp. 1983.) kívül alapvetően Benda Kálmán tanulmányaira támaszkodtam (A magyar nemesi mozgalom 1790-ben és A magyar jakobinus mozgalom című munkák az Emberbarát vagy hazafi? című tanulmánykötetben. Bp. 1978.).
15. Vö. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények I. Sajtó alá rendezte: Szilágyi Ferenc. Bp. 1975. 347. (a továbbiakban: Cs/ÖM. I.) és Csokonai Vitéz Mihály Elegyes poétai munkái Sajtó alá rendezte: Juhász Géza. Debrecen 1955. 314.
16. Két eredeti kézirat töredéke maradt ránk (MTAK K675 80ab, ill. 85ab). Ezek a mű két változatának a meglétére utalnak, melyek közül a 80ab lapon található a korábbi, teljesebb, a másik a rövidebb, később készült változat maradványa. Ennek későbbi keletkezése mellett szól a stilisztikai kidolgozottságon túl a helyesírás tanúsága is (egységesebb a másikénál), valamint az, hogy a szövegből kimaradván a konkrét helyzethez, időhöz kötött utalások, a cím jelöli meg a keletkezés pontos idejét: *1790đ Esztre vő [=1790dik Esztendőre való] Dialógus*. Az átdolgozás nyilván a tervezett kiadással van kapcsolatban, az Első Katalóguson is ez a megjegyzés van mellé írva: *CVII. A' Bagoly, és a' Kótsag. Dialógus. Revidéalni*.
17. Cs/ÖM. I. 604., 611.

18. Bíró Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom ITK*. 1984/5-6. 571.
19. Bíró i.m. 568, ill. 573.
20. Bíró i.m. 574.
21. Csokonai levele ismeretlennek 1796-ból és Koháry Ferencnek címzett el nem küldött levele 1797-ből.
22. MTA K 675 1a – 14b; részletes leírása: Cs/ÖM. I. 147.
23. Szauder József: *Szerelem és rokokó* i.m. 216.
24. A vázlat egyéb vonatkozásainak elemzésétől most eltekintünk.
25. MTA K 675 15a – 36a és 39a – 46b.
26. Cs/ÖM. I. 226.
27. Erre nézve ld. Szauder József: *Az estve és Az álom* című tanulmányát i.m. 241-292.; vö. még: Szilágyi Ferenc: *Nagy Sámuel Sander-fordításának versbetétjei*. i.m. 132-154.
28. Szilágyi i.m. 132.
29. A nyomdában lévő kötet kéziratát Szilágyi Ferenc szívességéből használhattam. Egyúttal itt szeretném megköszönni általában is Szilágyi Ferenc és Szuromi Lajos segítségét, melyet e dolgozat elkészítéséhez nyújtottak.
30. Kastner Jenő: *Csokonai lírája és az olasz költők ITK*. 1922. 41. és Szauder József: *Csokonai és Metastasio* i.m. 148.
31. Ld. Cs/ÖM. I. 207.
32. Az Első Katalóguson CLIII. sorszám alatt szerepel. (Cs/ÖM. I. 213.)
33. MTA K 675 46b; kiadta Szilágyi Ferenc i.m. 202.
34. Csokonai Vitéz Mihály: *Színművek 2*. Sajtó alá rendezte: Pukánszky Kádár Jolán. Bp. 1978. 230-236.
35. *Színművek 1*. 360-361.
36. Kastner i.m. 41-45.
37. Cs/ÖM. *Költemények III. Kézirat*.
38. Vö. *Első Katalógus: XCVII. A' Hív Pásztor. Pásztori Játék Guarinitól. Lefordítani*. (Cs/ÖM. I. 212.)
39. Szauder József: *Csokonai poétikájához* i.m. 358.
40. Szauder József: *Szerelem és rokokó* i.m. 223.
41. Vö. Melczek Tibor: *A költészet mint azilum a magyar irodalomban (1795-1848). A magyar polgári átalakulás kérdései* című tanulmánykötetben Bp. 1981. 229-231.
42. Szauder József: *Szerelem és rokokó* i.m. 181.

SUR QUELQUES ASPECTS DES OEUVRES EN PROSE DE CSOKONAI

Dans la première partie de l'article, l'auteur passe en revue les oeuvres en prose de Csokonai. Dans le cas de deux écrits, attribués jusqu'ici au poète, il réussit à prouver qu'ils ne sont que des imitations: *Az oroszlán és szamár* (Le lion et l'âne) a été fait d'après une traduction de Lessing due à János Aszalay, publiée en 1793; *Kinizsi Pál Hamvai* (Cendres de Pál Kinizsi) est la variante en prose du poème de János Horváth, paru en 1797. Dans la deuxième partie, l'auteur donne une interprétation de *A' Bagoly és a' Kórság* (Le Hibou et l'Aigrette), dialogue entre animaux, à la lumière d'une situation historique donnée. Des programmes politiques opposés en automne 1790, Csokonai a opté pour celui des intellectuels démocrates: la prise de position critique de cet ouvrage ne peut être comprise que d'après ce programme qui permet en même temps d'expliquer les contradictions apparentes du dialogue. Dans la partie finale, l'auteur se propose d'éclaircir, d'après les brouillons de *Vázlatfüzet* (Carnet), la genèse de l'idylle *A' Tsókok* (Les Baisers). Csokonai avait d'abord l'intention d'écrire un "poème mythique"; l'oeuvre que nous connaissons a pris forme après plusieurs modifications du projet initial et est restée inachevée par rapport à celui-ci. Plusieurs faits prouvent cependant que Csokonai a considéré l'oeuvre, malgré son état inachevé, comme publiable. Les premiers brouillons datent de l'été 1794 au plus tard, mais peut-être ils étaient déjà écrits en 1793; l'élaboration de la variante définitive doit être située dans la période allant de l'automne 1794 au printemps 1795. La composition effective de l'oeuvre a donc eu lieu après l'échec des mouvements politiques prometteurs, circonstance qui — en expliquant éventuellement l'abandon du projet initial — attire surtout l'attention sur une fonction importante de l'idylle: celle d'exprimer un désir d'évasion.

CSOKONAI TANULMÁNYAI

Az itt következő vázlatos áttekintés és beszámoló Csokonainak különösen két művével foglalkozik. Az egyik a „Szigetek lexikona”, a másik „Az ázsiai poézisről” címmel ismeretes. Az összefüggések vizsgálata egyértelműen eldöntötte, hogy a „Jegyzetek a szigetek lexikonához” és a „De Idyllio Arabico” nem önálló mű, hanem része az előbbieknek. Már itt s majd a kritikai kiadásban sem önálló műként fordulnak tehát elő.

A Csokonai tanulmányait felölelő kötet *egészére is* szükségszerűen értékes az eddigi kutatás eredményei. Ezért inkább általános cím illik eme tájékoztató írás élére, nem csak a két munka eddigi vagy helyesbített elnevezése.

E munkák kritikai vizsgálatának is természetes tartozéka az értelmezés. A pontos szöveggözlés mellett a kritikai kiadásnak is döntenie kell, mit és miért tekintünk *tanulmánynak* Csokonai életművében. De azt is meg kell határoznunk, mi a választóvonal a szépprózai igényű *fordítás* és a (tervezett, töredékesen elkészült, vagy valóban közlésre érett) *dolgozat* között; mi minősül e körbe sorolandónak a tudományos és költészeti tárgyú tanulmányok (studiumok) során keletkezett *jegyzetektől, kivonatokból, személyes írásokból*; – el egészen a versciklusok' elé szánt *bevezetőig*, vagy a mások költői műveit recenziáló, vagy költészeti koncepcióját tárgyaló és vitató *értekezésig*.

A kritikai kiadás illető kötetének ideiglenes címe: *Tanulmányok és vegyes prózai írások*. A műfajváltozatok szerteágazó problematikáját nem érdemes még részletesen taglalnom, mert a forráskutatás, az eddig helyes összefüggésben számba nem vett anyag értékelése sokat módosíthat az előzetes elképzelésen; valamint azért sem, mert mindennek csak akkor van jogosultsága, ha Csokonai életművének az eddiginél igényesebb és sikerültebb közreadását szolgálja.

Néhány általános megjegyzés azonban elkerülhetetlen az ide sorolt írások háttéréről és jellegéről. Ezután az említett két munka forrásainak taglalása következik. Az egyik számára *A Kanári-szigetekre vonatkozó történeti-földrajzi adatok*, a másiknak *Az ázsiaiak versköltése* részcímet választottam.

1. A tanulmányok köre

Csokonai mindazon munkái, amelyeket az úgynevezett *tanulmányok* közé kell értenünk, a Mindenés Gyűjtemény elnevezés által jellemzett körbe tartoznak. Ez a szemléletes folyóiratcím az iskolázottak egykorú érdeklődését, tanulmányait és munkamódszerét is jelentette, felidézve a kéziratos kötetek *omniarium* címét és műfaját.

Omniarium volt a természetes velejárója mindazok szellemi gyarapodásának, igyekezetének, akik tudós barátaikhoz írott verses értekezésüket, vagy nyomtatásban megjelenő gyűjteményes dolgozásaik előszavát in museo meo szavak kíséretében keltezték.¹ Egyszerre magyarázta ezt a hagyomány és a tudományos módszer technikai eszköztára.

Csokonai még abban a világban élt, amelyben nem különült el végleg a szépirodalom (schöne Literatur), nem volt *fiction-nonfiction* kategória, hanem ami tudós és csinosodott (=kulturált) emberfők alkotása volt bármely disciplina szabályai szerint, természetes sajátosságának tartotta a rétori műveltséget s irodalmi igényű megformálást. A felsőbb tanultságúak nevelésére szolgáló iskolák mindegyike a tudás univerzumát tanította, későbbi értelemben elgondolt szakiskolák aligha voltak, – s bár a barokk pánszófia eszménye már megfakult, a klasszikus letisztultság őrizte a humanista örökséget, amely szerint iskolai elvárás volt mindenféle szentenciák, tudós kommentárok, *curiosa*, *statistica* s bármi más encyclopaedikus ismeret összeírogatása.²

A kéziratos többszörözés kényszerűsége is éltette a hagyományt. Apáczai írásra buzdító intelmei, a furcsa viselkedésű és valóban bölcsész Kalmár György folyvást írt hexameteri éppúgy csak kézirásra számíhattak, mint a *publicus praeceptor* napi tennivalói, és nem egyszerűsíthette dolgukat a gépi másolás. Elég drága volt a nyomda is, a kiadás nem szűkölködött korlátokban. Literátus ember tehát nem lehetett el kéziratos másolás vagy másoltatás és jegyzetelés nélkül. Magától értetődő, hogy barátok és érdeklődők *omniarium*ai őrizték meg Csokonai verseit és egyéb írásait, s talán még mindig lapang észrevétlenül és kiadatlanul közülük néhány; de éppen ennyire magától értetődő, hogy maga Csokonai is, öregdeákként és köztanítóként, a legtermészetesebb folytatásaként a Bod Péterek és Szenci Molnárok *omniarium*-csoportokat termelő örökségének, írton-írt.

A nyomtatás századaiban a kéziratos terjesztés sokáig fontos maradt, főként olyan munkáké, amelyek a cenzura akadályait nem lábolhatták meg, vagy a mecénatura jóreménység-fokain szenvedtek hajótörést.

Olvasmányokból *raptim* készült kijegyzések, sebtében odavetett művázlatok, *ad ductum* használatos oktatási segédanyag, az irodalmár költő tudós

elmélyedéssel készült eszmei vallomásai, velős értekezéssé kerekedett előszavai, – mint e kör alkotói – némelykor a versek hibátlan kiadásánál is fontosabbak lehetnek az életmű értelmezéséhez.

Toldy kiadása még elég felszínesen válogatott a tanulmányzámba sorolható anyagból. Harsányi és Gulyás kiadása már némileg pótolta a hiányokat. De mindmáig csak szemelvényes kiadásaink vannak. A Montaigne óta polgárjogot nyert szórakoztató irodalom érvényének keretei között a lektür-jellegű közlés lemondott a tudós kiadások kellékeiről, mert azok sokszor nem lehetnek olvasmányosak, és elkerülhetetlen a tárgyi fejtegetések adatokkal teli, nem mindenki számára érdekes, és még kevésbé vonzó tárgyalásmódja.

Az *omniarium*-jellegből az is következik, hogy a vegyes írások olyat is felöllelnek, ami érdektelen a verskedvelőnek, sokszor még a szakkutató számára is mellékes. Itt van a helye mindazoknak az írásoknak, amelyek sem a versformában írott, művek, sem a levél, színmű, versforgalmazvány, széppróza, fordítás (mint költői igényű alkotás) kategoriái közé nem sorolhatók. Ez egyrészt megkönnyíti a kritikai kiadás többi kötetét a függelékektől és mellékletek terhéől, mert pl. a nem levélformában készült alkotások, amelyek valamely levéllel együtt maradtak meg, csupán utalhatnak a tanulmánykötet megfelelő helyére, nem szükséges két helyen közreadnunk pl. hivatalos írásokat. Az időrendbe sorolt versek között sem szükséges külön tételt alkotniuk a ciklus elé készült előszavaknak.

Az *omniarium*-jelleg még egy további megfontolást is sugall. Bizonyos, csak mesterkéltén szétválasztható és kétséges címadással taglalható részeket Csokonai kézírataiból tanácsos úgy közölnünk, ahogyan megmaradtak. A tárgyi magyarázat tiszte, hogy adatokat és feltevéseket közöljön az összetartozó vagy elkülönülő részletekről, töredékekről. E tekintetben sokszor nem követhető a korábbi kiadások megoldása.

A következőkben itt tárgyalt két tanulmányterv vagy segédanyag többszörösen példázza az eddig mondottakat. Teljes szövege eddig egyiknek sem jelent meg, ezért nem is történetelt időtálló kísérlet az értelmezésükre.

Mindkét munka kétségtelenül megállapítható vagy pontosan meg is nevezett forrásokból másolt, jelentős mennyiségű idézetet, kijegyzést tartalmaz. Ehhez még magyar nyelvű átdolgozás vagy fordítás töredékei is csatolkoznak (tehát mindkettőt úgy érve, hogy a megmaradt kézirat nem öleli föl teljességében azt, amit tervezett vagy el is készített Csokonai).

Ránk maradt alakjában egyik munka sem tekinthető közlésre érettnek, hanem csupán nyersanyag, amely Csokonai képességei és tanultsága szintjén kidolgozva méltán öregbíthette volna irodalmunkban *poeta doctus* rangját. Törekvéseikhez, költészetében tükröződő eszméikhez mindegyik más-más módon ízesül. Nem annyira egyik vagy másik idézet, kiírás vagy a végig-

jegyzetelt könyv, hanem egy-egy gondolatkör hagyta rajta nyomát Csokonai költészetének egészén. Az életmű értékelésében ezért kecsegtetnek további tanulságokkal azt itt vizsgált kéziratok és források, egyúttal buzdítanak még figyelembe sem vett töredékek, jegyzetek feldolgozására, s mindezek értelmében a már ismertek, többször kiadottak új szempontú méltatására.

2. A Kanári-szigetek földrajzi-történeti adatai

- (a) A közismert cím alkalmatlan
- (b) A kézirat felépítése, összetevői
- (c) A munka magvának latin forrásai
- (d) A lexikális részbe másolt latin források
- (e) A magyar nyelvű rész hivatkozott forrásai
- (f) A közbeiktatott proposíciók
- (g) A kompiláció indítékai
- (h) A keletkezés ideje

(a) A közismert cím alkalmatlan

Ha beletekintünk a Csokonai kéziratában kijegyzetelt munkákba, pl. Cellarius (alább részletesen vizsgált) munkájába, akkor az ott részletezett szigetek leírásának sem a magyar, sem a latin kéziratrészekben nem leljük nyomát (pl. egy szó sincs a *De insulis Graecam circumjacentibus, De insulis citerioris Asiae, Insulae circa Galliam* stb. stb. fejezetek anyagából).

Nem csupán a források, hanem a közreadott magyar szövegrészek is egyértelműen azt mutatják, hogy csupán a Kanári-szigetekre vonatkozó anyagrészeket másolta vagy tanítványaival másoltatta Csokonai, majd ezekből (de nem mindenkor az összes forrásanyag használatával) kompilált magyarául egy betűrendes részt.

Földrajzi jegyzetek címmel emlegették korábban a kéziratcsomó eme részeit,³ majd az MM⁴ összefüggően közli a magyar részek csaknem teljes terjedelmét, de gondosan elhagyva a szakkönyvekre való sűrű latin utalásokat, s a kihagyást sehol nem jelezve. Az olvasó egyetértőleg fogadja, hogy némi latin forrásmásolat tudományos célokra esetleg létezik, de a Csokonai magyarázóát fogalmazása mégis a lényeg, s azt meg is kapta.

A kéziratban sehol nincsenek az Azori- és Zöldfoki-szigetekre tartozó adatok kimásolva, bár a források természetszerűleg bőven tartalmaznak ilyet. Az említésen túl mindezt Csokonai elhagyta, nem lépte túl az önmaga választotta határt.

A forrásokkal való összefüggés, valamint Csokonai vélhető szándéka miatt a közismertsége dacára is alkalmatlan, superimpónált címről feltétlenül le kell mondanunk.

Nem tanácsos azonban a történeti megjelölést sem elhagynunk a földrajzi mellől, mert figyelmeztet arra, hogy Csokonai korának és forrásainak felfogása más volt, mint a mi jól megállapodott vélekedésünk. A régiek felfogása szerint Atlantis tárgyalása teljesen helyén való, — ha Szíriát oszlopairól nincs is említés.

Valamelyest még hiányolhatjuk is, hogy nincs sokkal részletesebben és érdekesebben fejtegetve Csokonai összeállításában a Hesperidák kertje, és hivatkozás sincs a nagyon gyakori ábrázolására különböző korok képzőművészetében, annyira, hogy ez még Atlas próbatételének igaz ábrázolását is meglehetősen félszorította.⁵ Elfeledett emlékek élesztéséhez, jelképes ábrázolás céljára, tudomány és mese vegyülésére igen jó környezet az elsüllyedt földrész emléke, amelynek maradványait (többek között) a Kanári-szigetekkel azonosították, hozzájuk adva az akkoriban még hiányosan ismert Afrika vonzó világát.

Csokonai legfőbb igyekezetében mindvégig ott munkál az időben-térben távoli történések és eszmények felidézése, és az erre alkalmas stílus ötvözésének készsége. Zsenge ifjúságától művelte a kert divatos toposzának alkalmazását, s egészsége, alkata, a munkálkodás és a múzsákkal-társalkodás érdekében szüksége is volt szigetet jelképező kertre. Ha másként nem, műhelytanulmányként kínálkozott a távoli szigetvilág érdekességeivel való foglalkozás, s ezt fokozta az exoticum akkori divatja, az elűtő erkölcsök, emberek, éghajlat iránti érdeklődés. Természetes ilyesmit gyanítanunk Csokonai gondolkodásában is. Előbb azonban vizsgáljuk végig kéziratának elemeit, s összegezzük a benne használt szakkönyvek kiválogatott adatait is.

(b) A kézirat felépítése, összetevői

Milyen forrásokat tartalmaz Csokonai munkája? Előbb ezt kell vázolnunk, mert forrásai nem egyformán érvényesülnek a kézirat valamennyi rétegében. Az egyes, elkülönített rétegeknél csupán röviden említem a munkákat, amelyeknek adatait alább majd sorravesszük.

[1.] Cellarius, Cluverius és Hornius megnevezett műveiből kiírott adatok; gondos, nyugodt írással; — ez a legkorábbi réteg. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, a kéziratár *K 669* jelzetű egységében található, az 1-75. lapon.

- [2.] Betűsoros tervezet (további?) kijegyzésekhez, kezdő és záró címszava: *Adeca és Vasaeus Tristan*; ugyanott található (ff. 128^a–130^a); vagy elveszett, vagy el sem készült némelyik rész kiírása, mert a megmaradt kéziratrészekben nem található.
- [3.] Részben Csokonai, részben két diákkéz írásával további latin szövegrészek, a magyar szöveg üresen maradt helyeire másolva, Beckmann, Hofmann és Luyts munkájából, ugyanott (a ff. 37^a–48^a között).
- [4.] A.A.A. – V.V.V. fejlécek alá sorolt, magyar nyelvű lexikális rész, Csokonai és egy harmadik diákkéz írásával; az előbbinél helyenként elkapkodottabb és valószínűleg későbbi. Forrásul csak kisebb részben szolgál a korábban kimásolt és megnevezett latin anyag, sokkal gyakrabban közvetlenül kapcsolódik a szöveg a Hübner és Tomka Szászky többszöri hivatkozással említett munkájához.
- [5.] Akár csak esetlegesen, akár függelékül a kézirat eme részében más természetű részletek is találhatóak, nem beszélve a *Füvország* stb. című részletekről; ezek más munka anyagának vagy fogalmazványának látszanak (f. 41^a és 67^a). Ezek azért is figyelmet érdemelnek, mert utalnak az összeállítás rendeltetésére, t.i. topos és propositio összeállításoknak látszanak. Közülük az elsőül említett hiányzik az MM szövegében; s nincs meg a 106^a levélen található magyar nyelvű földrajzi táblázat sem, amelyet Csokonai Sanson nyomán állított össze.

Most tehát vessünk tekintetet a megemlített forrásokra az elkülönített rétegek szerint, hogy azután megkísérelhessük az összeállítás céljának, indítékának és a keletkezés idejének legalább feltételezhető körvonalazását. Rövidség okából nem részletezem a könyvészeti leírást, s elhagyom a könyvtártörténeti stb. adatokat.

Hasonló ok miatt lemondok arról, hogy foglalkozzam az útleírásból fordított részlettel, amely szintén az MTA kéziratárában található (679/I jelzettel), mert adatainak többsége a többi forrásban úgy is megvan, azonkívül más tárgyalást igényel, és lappangó tartozékai még földerítetlenek.

(b) *A munka magvának latin forrásai*

Johann KELLER vagy CELLARIUS (1638–1707): *Geographia antiqua.....et nova*...6. kiadás, Jena 1731.⁶ Az 1. kötet 258–261. lapjáról kiírt szövegrészekből csupán a Hesperidákra vonatkozó részt (260. lap) hagyta el Csokonai. A 2. kötet 520. lapján van még a Kanári-szigetekre tartozó adalék, azt is kiírta:

Ugyancsak Cellariustól való a *Notitia orbis antiqui...* 11. kiadásából (Leipzig 1732),⁷ a Johann Konrad Schwartz jegyzeteivel megjelent változat 967-970. lapjának anyaga, innen sem hagy el szinte semmit. Általában átveszi a hivatkozásokat és görög idézeteket is, ezért alig lehet megállapítanunk, hogy hol nézte meg az eredetit is a gyakrabban használt és ismert ókori szerzők közül. A témájára tartozó rész legvégén *etc.* pótolja a Strabon értelmezésével és Perizoniustól való idézettel záródó fejezet félmondatnyi szövegét, tehát csupán ennyit nem írt le: „atque ita in his extremis & extra orbem motum positis finimus Notitiam Orbis Antiqui.” A forrásokhoz való viszonyát tekintve ez az általános az egész kéziratban.

Philipp CLUVER vagy CLUVERIUS (1580–1623): *Introductionis in universam geographiam, tam veterem, quam novam, libri 6* című könyvéről (Amsterdam 1729)⁸ már a címlap elmondja, hogy számos újabb adattal, jegyzettel kiegészítve jelent meg. Az eredeti szöveg nagyobb betűvel van szedve, s gyakorta csupán a lap kisebb felére terjed, alul Reiskius, Bunonus és Bruzenius pótlásai olvashatók. Csokonai ezeket is általában igen hűségesen másolta, a 24, 46-49, 88, 665-667. lap szövegéből alig hagy el valamit. Ennyi foglalkozik a Kanári-szigetekkel.

A németalföldi professzor, Georg HORN vagy HORNIUS (1620–1670) egyháztörténete (*Historia ecclesiastica...* Frankfurt am Main 1704)⁹ címlapján Csokonai rosszul olvasta a római számot, Harthnack, Kramer és Leydecker 1687-ig folytatta a szerző halála után a leírást, ő azonban száz évvel kevesebbet írt. Ellenben pontosan kiírta a címlapon nem jelzett, de a kötetben (külön ívjelzéssel és részcímlappal, de impresszum nélkül) csatolt másik munka, az *Introductio in historiam universalem* egy teljes fejezetét a 106-107. lapról, amelynek címe: *Insularum Fortunatarum*.

(d) A lexikális részbe másolt latin források

A magyar szövegben is többször találunk *Hist. Ins.* hivatkozást, amely, a szövegrészek összehasonlítása nyomán, egyértelműen Johann Christoph BECKMANN (1641–1717): *Historia orbis terrarum...* (1680)¹⁰ című munkáját jelenti. A történészteológus könyvéből, amelyben mindenféle érdekességek is fölbukkannak, még versek is, egy-egy történeti helyet és személyt érintve, valamelyik tanítványával másoltatott ki részleteket Csokonai. Többi forrásában is gyakori az utalás Bekmannusra (nevét többféleképpen írják), talán olyan részleteket válogatott Csokonai, amelyeket egyéb források nem vettek át.

A könyv 5. fejezetének címe: *Historia insularum*. Ha régicske is a szakmunka, egyúttal figyelmeztet, hogy még az avult irodalom is fölülmúlta a Csokonai teljesítményét, ha valóban a „szigetek lexikonát” akarta volna megírni. Ennek föltevésére nincs indítékunk, inkább arra, hogy másféle célját keressük.

Ebben a részben találjuk még a svájci történész-teológus Johann Jakob HOFMANN (1635–1706) nagyalakú föliánsából kimásolt cikkeket. Ezt is az egyik diák végezte, aki csupán egyetlen címszónál hagyta el a görög és héber nyelvű idézeteket a *Lexicon historico-geographico-chronologico-poetico-philologicum* (Basel 1677)¹¹ szövegéből. Nem mindenütt sorban, hanem szükség szerint a betürendtől eltérve, a még üresen maradt laprészen a következő címszavak anyagát találjuk: Atlantis, Alegranza, Canaria, Capraria, Cerne, Ferri, Forteventura, Fortunatae insulae, Funchala, Gomera, Gorgones, Gratiosa, Madera, Nivaria, Ombrios, Paena, Pico, Pluvialia, Portus, Sanctus Purpuriae, Teneriffa, Theode. Részben elkészült a kimásolt szócikkek magyar fordítása is, ezt sem mindenütt maga Csokonai írta le.

Végül még a Descartes-ellenes, aristotelianus fizikus és matematikus Johann LUYTS (1655–1721): *Introductio ad geographiam novum et veterem* (Utrecht 1692)¹² című munkájának 655-658. lapját maga Csokonai írta ki, a kézirat 37-46. levelére. Szintén nem végig sorrendben, mert már nem fért ki. Itt van Nicolaus Sanson (1600-1667) táblázata, de nem ebből a munkából; egyébként a kötet az ő szép rézmetszetes térképeit tartalmazza.

(e) A magyar nyelvű rész hivatkozott forrásai

Leginkább 104 bibliai történetet összefoglaló, nálunk is sokszor ki nyomtatott (a magyaron kívül latin, német, szlovák és kétnyelvű kiadásokban is forgalomban volt) valláskönyvéről volt ismeretes Johann HÜBNER (1668–1731), protestáns cseh menekültek utóda, nagyhatású pedagógus és történész-teológus egészen századunkig. De csaknem ennyire általánosan elterjedt volt a több európai nyelven kiadott *Allgemeine Geographie...*¹³, mely már a szerző életében 36 kiadást ért meg német földön. Ennek 2. kötetében, a 16. fejezet címe: *Von den Canarischen Inseln*. Jóllehet a szövegből semmi nincs belemásolva a ránk maradt kéziratba, a magyar nyelvű részben sokkal erősebb hatása mutatkozik, mint amilyen az ott található latin forrásszövegeknek. Szemléltesse ezt két rövid részlet.

Általában a források, ha foglalkoznak a vulkánkitörésekkel, az 1730–1736 közöttit említik, mint a mind mostanáig legnagyobbat. Az idézett, ki-

frott adatok Csokonai magyar szövegében többször szerepelnek, elosztva a cikkek között, de van egy külön cikk is ezeken kívül, amely nyilvánvalóan Hübnerre támaszkodik.

C s o k o n a i :

”Földindulás.
1704. eszt. Teneriffába
egy földindulás háromszáz
rengésből állott, mellyre
a Pico tüzet okádott.”

H ü b n e r :

”Aõ. 1704 spurte man
auf dieser Insel ein Erdbeben
von 300 Erschütterungen, und
darauf spie der Berg
viel Feuer von sich.”

(Hübnernél csak a Teneriffa megnevezés nem szerepel ebben a mondatban, viszont a Teneriffa leírásának végső mondata az éppen idézett szöveg, amelyet Csokonai más címszó alá sorolt).

Hasonló egyezést találunk a *babér* címszónál, amely nem ilyen szövegű a latin forrásokban, ha egyáltalán megvan.

C s o k o n a i :

”Egész erdők vagynak
belőle Teneriffa’ Szigetében,
mellyekbe sok 1 000
Kanakak fészkelnek.”

H ü b n e r :

”...ganz Lerbeerwälder,
darinnen viel 1 000
Canarienvögel nisteln”.
(934. lap).

(f) A közbeiktatott proпозиciók

A régi oktatásban és a tanárkodó praeceptorok felfogásában literatura és geographia elkerülhetetlenül kapcsolódott egymáshoz, mert az ókori irodalom érthetetlen volt a hajdani földrajzi-régiségtani ismeretek nélkül. Keverték a földrajzi jellegű könyvekben is a történeti és nyelvi adatok, még a költészet sem hiányzott. Fizika és lélektan is része volt a filozófiának, a fontosabb megemlített forrásokban sincs különválasztva a természeti, politikai földrajz az államismeretre (statisztikára) vonatkozó adatoktól. Ezért nem bizonyos, hogy külön kell választanunk az ide beírt táblázatokat, amelyek a megverselendő témákat (*propositiones*) foglalják egybe.

Kettőt is egymás mellé állíthatunk (az MM csak az egyiket közli, egészen másnak elkeresztelve¹⁴), sőt, egy harmadik, néhány latin szóból álló, földrajzi tárgyú rövidítés is ide tartozhat (f. 76^a). Ez csaknem bizonyosan a Tomka-Szászky tárgyalásmódjához kapcsolódik, s arra utal, hogy Csokonai is

hasonló elosztásban gondolkodott egy-egy földrajzi cikk összeállításáról.

A propozíciók aligha mutatnak rendszeres összeállítást, viszont némelyik helyen gondolhatunk egymás mellé rendelt fogalompárokra; tehát fokozás vagy tézis-antitézis módjára áll egymás mellett vagy alatt a részben latinul, részben magyarul elsorolt megnevezések jegyzéke.

Theologia.	Anthropologia.	Moral.	Jus Naturae
Jus civile.	Jus Domesticum.	Historia.	Geographia.
Physica	Aesthetica.	Politia.	Oeconomia.
Isten.	Önnön.	Ember.	Polgár.
Genesis	Exodus.	Ecclesia.	Psalmi.

Éjszaka. Reggel Dél Estve	Tél. Tavas Nyár Ősz	Baromság. Szabadság Főlség Aggság	Öreg Gyermek Ifjú Meglett	Patriarchia. Democratia. Aristocratia Respublica
Emberevés Visszásság Hódolás Fejvétel	Ég Víz Föld Tűz	Senkié Köz Gazdag Egyé	Anarchia Autarchia Oligarchia Monarchia	Phlegma Melancholia Cholera Sanguinea
Vadászok. Pásztorok Kereskedők Galántisták	Kalyiba Ház Város Serrály	Ember Polgár Nemes Uralkodó	Istentelen Vallásos Ceremóniás Főpapi	

Oecon.
Fructus.
Raison.
Delic.
Incolae.

A második táblázat így keretbe foglaltan található a kéziratban. Az első csak oszlopokban egymás alá írva.

Csokonai ifjúkori zsengei között, akár másfajta költészeti gyakorlatokban, az ilyen propozíciók egészen általánosak voltak.

Az most még nem világos, hogy csak véletlenszerű-e a kapcsolat, az oktatói-költészettanulási gyakorlat révén a földrajzi téma és a más értelmű fogalmak között. Az *omniariumban* ennek is helye van, s ha van még hasonló anyag a kiadatlanok között, ezekkel együtt értékelendő.

A források nagy vonalakban való áttekintése után már csupán a téma kiválasztását, illetve az áttanulmányozott szakkönyvek adatainak válogatását és rendezését tekinthetjük Csokonai önálló szellemi munkájának. Annnyira eredeti, amennyire szabadon fordít, mert nincs szó olyan mértékű újrafogalmazásról, amelyet az eddigi szövegkiadás nyomán várhatnánk.

Ha nem is közömbös, de mégis csak másodlagos ismérve ennek a munkának, hogy anyanyelvén betürendes szócikkekbe osztotta szét az egybegyűjtött forrásanyagot Csokonai Vitéz Mihály. Önmagában még ahhoz képest is másodlagos, hogy mimódon illeszkedik személyiségének és költészetének kiteljesedésébe, tervezett (vagy meg is valósult) alkotásait mennyivel súlyosbította s világítja meg értelmezésüket.

E tekintetben három feltevés kínálkozik, mint indíték.

(1.) „A Státisztika, Historia, Utazások, Politica és Geographia a Természeti historiával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.” Ezekkel a szavakkal ajánlkozott bécsi szerkesztőnek Csokonai (1796-ban). Ha alkalmasságát tudós értekezéssel akarta volna megbizonyítani, tehette volna földrajzi téma kidolgozásával. De számíthatott-e jó ajánlólevélnek, hogy szakkönyvekből kiírott adatokat magyarra fordított és betürendbe szedett?

(2.) Tervezhetett valamilyen *furcsa versezetet* az akkoriban nagyon divó travesztiára könnyen kapható költő. A leírásban szereplő tűzokádó hegy, tarka sziklák, babéردők, erikabokrokkal meg rózsálló gyümölcsfákkal díszlő ligetek színtere kiváló eszközül szolgálhat ilyen témához. A betürendes megoldás azonban ilyen tekintetben sem szükséges, sőt figyelmeztető, hogy döntő bizonyíték nélkül ne tekintsük a feltevést bizonyításnak. Sajnos, semmilyen döntő hivatkozás nem erősíti ezt a hipotézist, legfeljebb az eddig értelmezetlen és kiadatlan jegyzetek anyagában remélhető némi megokolás.

A továbbkutatás során fog eldőlni az is, hogy pl. Bocherus, Diodorus Siculus, Valerius Flaccus, Lloyd, Maffei, Mela Pomponius, Ortelius, Martialis, Plinius, Strabon, Verreries, Vossius megemlített munkáit hasznosította-e közvetlenül Csokonai, vagy csupán átvette másodkézből a hivatkozásokat, amint fentebb említettem. A fentebbi forráskritikai adatokból még nem világos, hogy pl. az Ophir címszót Sanson munkájából vette-e a költő¹⁵, mert az adatok jórésze több helyen is megvan, s általában Sanson nyomán halad a többi szakkönyv is. Az sem kétségtelen, hogy használta Michel Antoine Baudrand (1633-1700) földrajzi szótárát¹⁶. Ez pedig betürendes, amelyet e tekintetben például is választhatott volna Csokonai. *S ha a viszonylag földérintettnek tekinthető források kérdésében is szükség van körültekintő továbbku-*

tatásra, mennyivel fontosabb, hogy az indíték tekintetében, ahol nincsenek kézzel fogható adalékaink, ne fogadjunk el megalapozatlan sejtéseket.

Mindezek megfontolásával azt kell mondanunk, hogy a Kanári-szigetekre vonatkozó történeti-földrajzi adatok gyűjtésével Csokonainak nem volt közvetlen irodalmi célja. Legalább elsődleges célja nem. Ezért másutt kell keresnünk fogódzót.

(3.) Sárközy István útján könyveket kért 1799-ben Csokonai, közöttük a Johann Ernst Fabri (1755-1825) egyik földrajzkönyvét.¹⁷ A tanításban való hasznosítással okolja meg kérését: „A legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékiek systemát s oskolai kézikönyvet, a mely sinórjok legyen nékiek, az én magyarázatomra, készíteni.” Iskolai használat megmagyarázza a költői vagy tudományos célra értelmetlen betűrendes átdolgozást. A saját diákkorától kezdve megszokta a tanítás olyan módját, ahol a kitűzött témák megverselése általános gyakorlat, amint ezt Háló Kovács József keze alatt maga is művelte. Ezért a latin és magyar verzifikálás segítsége lehet akár földrajzi témakör is. Másrészt magát a földrajzot, mint tantárgy elsajátítását is színezhette az érdekes megközelítés, és kedvezett Csokonai lenyűgöző egyéniségének.

Kellő mértéktartással elmondhatjuk tehát, hogy a Kanári-szigetekre tartozó anyag gyűjtésének oka oktatási célú volt. Csokonai földrajzi érdeklődésén túl visszavezetnek a szálak a Debrecenben szokásos tananyaghoz, majd az írásban rögzített segédanyag alkalmas volt arra, hogy tanítványai körében hasznosítsa.

(h) A keletkezés ideje

Az anyaggyűjtés célja egyúttal körülhatárolja, mikorra helyezhetjük a keletkezését. Kétségtelenül Csokonai praeceptor korára. Ha pedig figyelembe vesszük Philip Arthur 1791-ben nyomtatott könyvét,¹⁸ amelyből Csokonai az útleírás részleteit fordította, akkor egészen pontosan 1792-1794 közötti időt határozhatunk meg. A kézirat külsőségei, a közbeírott propositiok és egyéb sajátosságok ezzel a feltételezéssel mind egyeznek. Lehetséges, hogy a kiírogatást (legalább eleinte) nem is közvetlenül oktatási céllal kezdte el; talán Atlantis vagy Ofir iránt érdeklődött klasszikus tanulmányai kapcsán. Személyiségéhez illően hasznosíthatta viszont az oktatás menetében.

Csurgón is segítségére lehetett az ilyen kész, leírt anyag. Csokonai kézírásának alakulása, valamint a helyesírás egyaránt ellene szól annak, hogy csurgói időre helyezzük a kézirat ránk maradt állapotát. Különösen az első

réteg gondos, nyugodt másolatai ütnek el a későbbi, zaklatott hangulatban keletkezett írásoktól. Itt apró betűvel még a lapszámokat is betoldotta Csokonai a sorok között, mikor a másolat a nyomtatásban átterjedt több lapra. A magyar nyelvű átdolgozás valószínűleg később készült, de még egyáltalán nem mutatja azokat a későbbi jellegzetességeket a helyesírása, amelyekhez Csokonai következetesen ragaszkodott. Egyszer sem találjuk a debreceni nyomtatványokban szokásos, és később Csokonainál is általános – *bann/benn* írásmódot.

Ebben a feltételezésben, hogy – a tanuló-tanító iskolarendszer szokásai szerint – kisebb diákok részére gyűjtötte és készítette ezt a munkát Csokonai, beleillesztve saját tanulmányaiba, nincs semmi erőltetett. A *költő* talányos vonásainak megfejtésében viszont nem kínál tetszetős eredményeket.

3. Az ázsiaiak versköltése

- (a) A választott cím megokolása
- (b) Jones könyvének felépítése
- (c) Csokonai kéziratának sorrendje
- (d) Lowth hatása Csokonaira
- (e) Reviczky példája
- (f) Magyar őstörténet
- (g) A kézirat keletkezése

(a) A választott cím megokolása

Csokonai „versezet”-nek magyarította a „poémát”. A „poézist” ellenben nem mondta magyarul. Arra sincsen azonban adatunk, hogy Jones könyve *teljes* címével egyező meghatározást akart volna majdani dolgozata élére illeszteni, mert akkor a *kommentár* szó sem hiányozhatna, vagy valamilyen annak megfelelő értelmező toldalék. Nem bizonyos az sem, hogy akart-e valamilyen összefüggő magyarázatot a Jones könyve által felölelt egész területről, vagy inkább saját szempontjai szerint válogatott ki részleteket, nem is a könyv logikai sorrendjét választva, – és kijegyzéseinek, valamint a lefordított részleteknek *semmiféle* címet nem adott.

Nem találó ennek értelmében, ha a Jones könyvcímét részben magyarra átültetve, mintegy leszűkítjük Csokonai témáját.

Akár saját költészete eszköztárának gazdagítására, akár műfordítói segédletül, akár önállóan formált értekezésül akarta ezeket a részleteket beleilleszteni valamilyen írásműbe, nem csupán a mesterségbeli rész (verselés, verscsinálás fogásai) érdekelték, hanem az európai számára atmoszférájában és szemléletében más világ, amelyben a nálunk emlegetett klasszikusokkal vete- kedő értékek hagyományozódtak.

Ilyen meggondolások és az alábbi forráselemzés készítették arra, hogy tágabb ölelésű címet válasszak, amelyhez nem a mai költészet-fogalom tapad. A kutatás későbbi eredményei talán még módosítanak ezen.

Az eddigiekből elsőként a kézirat részleteinek összefüggését és sorrendjét kell eldöntenünk a forrásul szolgáló könyv megvizsgálása és Csokonainak a forrásától való függése alapján.

(b) Jones könyvének felépítése

Poeseos asiaticae commentariorum libri sex cum appendice

Hat részben összesen húsz fejezetből áll a könyv. Csupán egy-egy fejezet jut az első és a két utolsó részre, a többire három, illetve hét-hét, a következő rendben.

A *bevezető rész* a keleti népek költészetének gazdagságáról, fejlettségéről szól, mert ezt a kellő ismeretek hiányában hibásan ítélik meg (1-23. lap).

A *második rész* a sor- és strófafajtákról, az arabok idilljéről és a perzsa szerelmi énekekről, főleg Hafiz gazaljairól szól. Ez a három fejezet inkább a formák ismertetésére irányul (24-106. lap).

A *harmadik rész* hét fejezetének a kifejezésmód, képzelet, átvitt értelmű, hasonlatokkal, képekkel, alakzatokkal teli fennköltség és ékesszólás a tárgya (106-229. lap).

A *negyedik rész* a legterjedelmesebb, hét fejezete műfajonként foglal- kozik a tartalmi sajátosságokkal a hősi, gyászos, erkölcsi, szerelmi, dicsérő és szidalmas énekekben (230-353. lap).

Az *ötödik rész* egyetlen fejezet, a költők egész sokaságáról említ meg valamennyit, gyakran éppen csak nevüket vagy legjellegzetesebb munkájukat (353-363.) lap.

A *zárórész*, a *hatodik* is csak egyetlen fejezetben jellemzi a szólásokat, mondásokat a szónoki, történeti és bölcséleti munkákban (363-390. lap).

Függelékül még Hussenk perzsa király erkölcsi végrendelete, és az *Arabs* című, az angol költészetről szóló párbeszéd járul a munkához, elől pedig egy fejezetnyi *proemium* Jonestól; valamint a kiadó, Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827) 36 lapos előszava.

A könyv áttekintése után nem nehéz megtalálnunk a második rész nyitófejezetét, amelyre pontosan utal Csokonai, s lefordítja az elejét. Módszerét szemléltesse ez a rövid részlet.¹⁹

J o n e s

C s o k o n a i

Caput III.

القصيد sive De Idyllio Arabico.

Perantiquum et praecipuè *Arabibus* excultum poematis genus est, quod قصيدة *kasida* vocatur.

Quod ad *kasidae* formam attinet, primi versiculi similiter disinunt, et deinde per totum poema versûs pares similibus sonis terminantur: debet autem poema modicae esse magnitudinis; rarò enim aut plura quàm centum disticha complectitur, aut pauciora quàm viginti: sunt tamen nonnulla quae septem tantum continent, velut illud de laudibus collegii cujusdam, cui praefuit vir eximie doctus *Abu Hanifa*.

De Idyllio Arabico.

1. Igen régi és az Arabsoktól kimivelt neme a' Versezetnek, a' mit K a s i d a - nak nevez(ne)k A' mi a' Kasida' formáját illeti, az első Versetskék hasonlóann végződnek, azután az egész Versezetbenn a' páros versek hasonló hangokonn mennek ki: a' Versezet(ne)k p(edi)g modica nagyságúnak kell lenni: mert ritkán van, h(ogy) vagy 100-nál több Distichonokat foglalna magába, vagy 20-nál kevesebbet: van ugyan egynéhány a' mellybe ts(ak) 7 van, mint az, a' melly egy bizonyos Collegiumnak ditséretéről van, a' mellynek feje *Abu Hanifa*, vir eximie doctus.

(c) Csokonai kéziratának sorrendje

Az eddigi kiadásokat véve alapul, s most már a Jones megállapított lapszámaira is figyelve, az a furcsa helyzet alakul ki, hogy a ránk maradt kézirat levelein elég összevisszaságban követik egymást a részek, amelyeket többször csak mesterkélt szétválasztás sorolhat ilyen rendbe. (A kézirat levélszáma után rövid leírás, majd a Jones könyvének lapszámaira utalok.)

- 1./ f.48^b ---„da Városait...” Csonkán kezdődő mondat, idézve az 55. lapról, magyar fordításban.
- 2./ f.48^b Az Ásiai poesistről... Fordítás az 1-5. lapról.
- 3./ f.49^b Cogitandi mihi... Idézetek a XV-XVII. lapról.
- 4./ f.50^a Dante. (Idézet Eschenburgból kiírva.)
- 5./ f.44^a A Khinaiak... Fordítás a 6-45. lapról, szemelvényesen.
- 6./ f.35^b Ringelgedichte... (Német versidézet).
- 7./ f.36^a ---„poeticum furorem...” – Idézetek a XVII-XXXI. lapról, csonka kezdettel!
- 8./ f.37^b De Idyllio Arabico. Fordítás és idézet a 66-71. lapról.
- 9./ f.39^a Ei autem... Idézet a 68-71. lapról.
- 10./ f.38^a Aurora matutina... Kijegyzések a 75 skk. lapokról.
- 11./ f.41^b Duo styli Asiatici specimina. Idézet a 383-386. lapról.
- 12./ f.42^a Inter ornatum Persarum... Idézet a 381. lapról.

A keveredés, tehát az eddigi kiadások eltévesztett sorrendje egészen nyilvánvaló. Az 1./ pontnál csonkán kezdődő mondat eleje az 5./ pontnál kezdődő rész legvégén van. Utána, ugyanazon a lapon, vízszintes vonal választja el a következő részt. Még a 2./ és 7./ pont után is van ilyen elválasztó vonal. A 3./ pontnál kezdődő rész latin zárómondata viszont a 7./ rész elején folytatódik. Akármennyire gyakori az omniariumokban az, hogy a még üresen maradt részen folytatja szövegét vagy idézetét a tulajdonos, és az akadémiai kéziratok átkötése is megzavarta a rendet, Csokonai gondolatmenete aligha táruul fel az eddigi közreadások nyomán. Az említett formai jegyek, valamint a szöveg összefüggése alapján nem lehetetlen megállapítanunk a helyesbített sorrendet.

Csokonai nem azt az utat követte, hogy hozzáfogott az elején, és rendszeresen végigjegyzetelte a kötetet. Vagy átfutotta előbb, vagy már jóval korábban ismerte a művet, de kiválasztott részleteket másolt és fordított. Hol a jegyzet utolsó mondatáig hűséges a másolat, hol kivonatos a fordítás, s néhol csak a rövid idézetek és kiírásra szánt lapszámok sorakoznak. Egészen más a sorrend, mint a kényelmes és folyamatos magyar szövegrészekből látszik. Az alább elkülönített hat szövegcsoport sorrendje azért nem tekinthető mégsem véglegesnek, mert egy helyen bizonyos, hogy a kéziratból néhány lap hiányzik (a görög szavakat tartalmazó latin mondat sehol nem folytatódik), amely esetleg még a kiadatlan olvasmányi jegyzetek között rejtőzik, s majdnem bizonyos, hogy a jegyzetelésre kijelölt, de a kéziratban nem található részletekből (pl. Hafiz ódáinak latin szövegéből) előkerül még valamennyi lappangó adalék.

A most számbavett szövegrészek szerint tehát ez a sorrend:

[1.] A Khinaiak... – Vázlatos fordítás a 6-41. lapról.

- [2.] Az Ásiai Poesisről... – Rövidített fordítás az 1-5. lapról.
 [3.] Eichhorn bevezetőjéből, a XV-XXXI. lapról kimásolt részek.
 [4.] De Idyllio Arabico. Az eleje fordítás, aztán idézet a 66-68. lapról. Az előző résztől. ugyanazon a lapon, vízszintes vonal választja el, tehát kétségtelen a sorrend.
 [5.] Aurora matutina... Rövid idézetek, lapszámjelölések, 1-52. pontban, a 75-380. lap anyagából. – Esetleg más kéziratkötegbe került az innen hiányzó kijegyzések zöme, vagy csak tervezte Csokonai a fordításukat.
 [6.] Duo styli Asiatico specimina... Kivonat a 383-386. lapról, majd *Nota* figyelemztetéssel még egy idézet a 381. lapról.

Ebből a sorrendből nyilvánvaló, hogy az ázsiai poézisről szóló szakasz *nem kerülhet* a közreadás élére; ezt a csonka mondat folytatódása vitathatatlannal megmutatja.

A fentiekből egyúttal az is kiderül, hogy a Csokonai által lefordított szöveg latin eredetije *sehó*l nincs lemásolva; a kimásolt, vagy kivonatossan jegyzetelt latin részeket viszont nem fordította le.

Vélhetően sem kiindulópontja, sem végső célja nem volt a Jones könyve Csokonainak; indítékait tágabb körben lelhetjük föl, célja pedig beleolvadt megvalósulatlan életmű-tervébe.

(d) Lowth hatása Csokonaira

William Jones, a számos nyelvet ismerő angol bíró, aki élete tetemes részét töltötte Indiában, Robert Lowth (1710-1787) angol teológus és oxfordi poézisprofesszor hatására vállalkozott arra, hogy az ázsiaiak költészetét ismertető munkát írjon. Nem bizonyos, hogy erről Csokonai tudott. Az azonban bizonyos, hogy Lowth rá is különösen hatott, amint ezt legjobban az Anakreoni dalok jegyzetei mutatják. A *De sacra poesi Hebraeorum praelectiones* úgy bukkan föl hivatkozásaiban, mint a legfontosabb; nem is csupán a német esztétikai munkák mellett, hanem ha a német ízlés ellen némelykor megnyilvánuló ellenérzését felidézzük, akkor úgy, mint a legösztönzőbbnek tekintett minta.²⁰ Megmutatkozik ez szemléletesen a Jones első fejezet-kezdetének és a Csokonai magyar verziójának egymás mellé állításában.

J o n e s

C s o k o n a i

Instituenti mihi de Poesi
 Asiatica disserere, prima sese offert

Az ázsiai poézisről
 akarván értekezni, legelőször is

Hebraeorum poesis, verbis splendida,
 sententiis magna, translationibus
 elata, compositione admirabilis,
 origine tandem, quod Sanctissimos
 et quanta sit in eorum
 carminibus cum elatio dicendi
 tum etiam pulchritudo, exponere,
 nec mihi sane erit facile,
 nec lectori necessarium. Opus
 enim *de Sacra Poesi* absolutissimum,
 nemo est, opinor, in his studiis
 versatus, qui non perlegerit; nemo
 cui non summam admirationem
 attulerit cum argumenti dignitas,
 et eruditi auctoris singulare
 iudicium, tum Latini sermonis
 venustas ac nitior.

előmbe akad a zsidók poézisa,
 verbis splendida, sententiis
 magna, translationibus elata,
 compositione admirabilis, etc.
 Hanem erről lásd azt a
 tökéletes írást: Lowth de
 Sacra Poesi Hebraeorum.

Csokonai egyrészt rövidít is, egy *stb.* intézi el az utolsó latin mondatot. Másrészt azonban bővít is, mert Jones nem nevezi meg a szerzőt, és a címre is csak futtában utal. Csokonai nem csak pontosabban utal az ismert munkára, hanem éppen azért nem tartja szükségesnek a részletcizést, mert maga is jól ismeri és becsüli Lowth tekintélyes munkáját.

De az iménti részlet másként is jellegzetes Csokonai értelmezésében. Nem érzi alkalmasnak a fordítást mindenkor, vagy azért, mert a mesterszavak egyik részére nem ismer jó és találó magyar elnevezést, vagy későbbi időre halasztotta az adaptálást. Elvi igényű prózai írásaiban tudatos magyaráításra törekszik, mint korábban a legtöbb művelt honfitársa.

(e) *Reviczky példája*

A perzsa eredetit és párhuzamos latin változatot kiadó magyar diploma-
 ta munkáját Csokonaival kapcsolatban mindmáig csak Képes Géza vizsgálta,
 – a hiányos szövegkiadás miatt nem mindenben hiánytalanul. Csokonai ki-
 adásai nyomán azt vélte, hogy annyi maradt kéziratban, amennyit magyarul
 visszaadott Jones nyomán, és ahogy a közkézen forgó kiadásokban találta. A
 főntebbiek értelmében Csokonai sokkal részletesebben tanulmányozta Jones
 munkáját. Revisnyei gróf Reviczky Károly Imre (1736-1793) munkájához
 azonban még élete végén sem jutott hozzá, amint leveleiből tudjuk; s maga a
 munka nem volt meg, ma sincs meg a Debreceni Református Kollégium
 könyvtárában.²¹

Reviczky valóban hatott Jones ifjúkori vélekedésére. A kétségtelen indíttatás azonban – a perzsa irodalmat illetően, – nem jelenti, hogy rászorult volna a későbbiekben Reviczky irányítására. Hamarosan megtanult perzsául, nyelvtant is adott ki, és fordított is franciára perzsa műveket. Később egy tucatnál több nyelvet ismert meg alaposan az önszorgalomból megtanult héber és arab után, és még két tucat nyelvet ismert többé-kevésbé. A görög-szanszkrit rokonítása és az összehasonlító nyelvtudomány megsejtése (az indo-európai nyelvrokonság alapján) mindmáig maradandó érdeme. Képes Géza állításával elientétben Jones idéz is Reviczky fordításából, és nagy tisztelettel *hivatkozik rá*.²² Csokonai tehát magából Jones könyvéből is tudomást szerezhetett Reviczky könyvének létezéséről, de a korabeli folyóiratok recenziói, és Kazinczy körében való forgása sok más lehetőséget is kínált arra, hogy lelkesítse ez az egyedülálló teljesítmény – egy magyar férfiúé!

Törekedett-e valami hasonlóra Csokonai is? – Élete utolsó éveiben meg akarta írni Hafiz költészetét és életét értekezés alakjában. Érdeklődése nem csak múlt és felszínes lehetett, ha Lakos arab fordítására is fölfigyelt. Csak sajnálhatjuk, hogy perzsa antológiakötet nem formálódott keze alatt –, latin közvetítő nyelv és valamelyik keleti nyelveket értő lelkészbarátja közreműködésével, – csupán perzsa hatásra keletkezett verseit vehetjük számba.²³

(f) Magyar őstörténet

Az ázsiaiak versköltésével kapcsolatos tanulmányokat, jegyzeteket, kivonatokat legtermészetesebb költőnk félbemaradt nemzeti eposztervéhez kapcsolnunk. Nála is, mint kortársainál, föltűnedeznek a távoli országok lakói között a lappok, északiak; – de a finnugor rokonság emlegetése (Schlözer vagy Sajnovics névvel vagy némi kétkedéssel) egyáltalán nem halványítja a török-tatár-kínai *hajdan* derengését. Így tekintve már nem annyira véletlen, ha Jones könyvéből is kínai költészetre vonatkozó részletet fordít kézírata elején Csokonai.

A versekben vagy levelekben és jegyzetekben előbukkanó célzások mögött vajon mennyire elmélyült történeti és nyelvi ismeretek rejtőzködhettek?

Szauder József úgy tekinti, Csokonainak (éppúgy, mint Kazinczynak) jól kellett tudnia, mennyit ér az anakronizmusokban nem szűkölködő történelmi tabló Dugonics Etelkájában, mikor verset írt tiszteletére. Szépen beleillik ez a vélekedés Szauder elemzésébe, csak éppen az adalékok hiányoznak hozzá. Kazinczy (elvileg) jártas lehetett annyira a diplomatikában, hogy a fel-

tűnő torzításokat világosan lássa. De ebből már az is bizonyos lenne, hogy nagyon messze állott tőle a taktikai okból való dícsérgetés, s ugyanakkor magánlevélben megnyilvánuló rosszmájúság? – S Csokonai csak kendőzte volna, hogy mi a véleménye a Dugonics alkotásairól?

Valószínű, hogy Katona István s néhány más szaktekintély olvasása volt végső forrása történeti szakismereteinek nemzetünk történetéről, nem pedig levéltári okmányok. Dugonics alkotását is inkább költőként ítélte, mintsem történész szakértőként; költészete fontosságát pedig egyáltalán nem kisebbíti, ha nem járt Dugonicsé fölött az ómagyar-eseménytörténetben és hűtköznapi részletekben való jártassága.

Ismeretes, hogy az éppen nem műveletlen Földi János is mennyire bizonytalan volt, mikor egy nyilvánvalóan koholt régi írást kellett megítélnie.²⁴

Hasonlóképpen nem szükséges és nem is lehetséges arab meg perzsa nyelvi ismereteket elvárunk Csokonaitól. Lett volna kitől tanulnia, és voltak is százados előzményei a keleti nyelvek ismeretének a protestáns kollégiumokban. Melius Juhász Pétertől fogva akadtak, akik a török s az arab nyelvet ismerték. Csákvári Varjas János is tanított arabot, szírt; majd utóda, Kocsi Sebestyén István is, akitől a bibliai nyelvek mellett katechetikát tanult Csokonai. De tisztelt püspöke, Piskárkosi Szilágyi Sámuel is megtanult arabul éppen Schultenstől, aki a sémi összehasonlító nyelvészetnek volt egyik megteremtője.

Csokonai jegyzetei azonban nem mutatják, hogy ő elmélyedt volna bármelyik keleti nyelvben, annak ellenére, hogy az Eichhorn bevezetéséből a latin szövegben szereplő arab és szír szavakat sem hagyta el. Arab és perzsa példáit, – köztük azokat is, amelyeket Képes Géza értékelt, mert magyarul viszszaadott sor is van bennük, – latin betűs átírásban is megtalálta Jones könyvében. Csak ilyet másolt, illetve kivonatában nem találunk egyetlen olyan példát sem, ahol nincs átírva az arab vagy perzsa szöveg.²⁵

Inkább az *exoticum* felé vonzódását lássuk tehát a távoli, keleti költészet iránti érdeklődésében! Ez a vonzalom is feltűnően rokonítja eszmevilágát a testőrírókéval, többek között a kínai, japán bölcselőket, inka szereplőket felvonultató Bessenyeivel. Mindez eléggé általános volt a kor franciás műveltségű literátor rétegében.

Nemzeti nagylétünk hajdankora azonban a távoli (s némiképp dugonicsos) világok legfontosabbika számára. Ha életműve kiteljesedését le nem nyirbálta volna a halál, s megszülethet a nagy epopea, mellette a keleti költészet szemelvényeinek gyűjteménye is ott lehetne.

Csokonai levelezéséből tudjuk pontosan, hogy 1794-ben szorgalmasan jegyzetelte Jones könyvét, amit barátjától kölcsönzött. Maga a munka azonban már 1778-tól megvolt a kollégiumi könyvtárban. Csokonai sokféle ágazó baráti körében szintén ismeretes lehetett a kötet, pl. Eichhorn magyar tanítványai révén (mint ahogy a Lowth könyve, mely Johann David Michaelis göttingai professzor jegyzeteivel, elsősorban a németországi peregrináció útjain terjedhetett). A kutatás eddigi eredményei nem adnak még képet arról, hogy 1794-nél korábban Csokonai foglalkozott-e Jones könyvével. Az sem bizonyos, hogy 1795 után keletkeztek-e még Csokonainak egyéb jegyzetei és fordításai a munka nyomán.

A távoli szigetvilág és a távoli világ költészete a hazai őstörténet miatt Csokonai költészetének nagy egészében összetartozhat. A Kanári-szigetekre és a kínaiakra, perzsákra tartozó szakmunkákban még több egybefutó szál gyanítható.

Hornius főntebb említett munkája pl. nem csupán földrajzi adatokkal szolgált Csokonainak, hanem van olyan része, amely a magyarok történetére is kiterjeszkedik. (Ez a kortársaitól elütő egyháztörténész már nem a nagy birodalmak keretei között, hanem önállóan is tárgyalta a kis népeket.) Megnevezi forrását: ez a Nadányi Florusa és Otrókócsi Foris Ferenc volt.²⁶

A többi elsorolt forrás is tartalmaz Magyarországra tartozó adatokat. Ezek akaratlanul is formálták vélekedését, serkentették céljára, hogy elképzelje és megverselje őstörténetünket.

A fentiekben kirajzolódtak a források tipikus adalékai a Csokonai értelmezésével összefüggésben, legalább a tanulmányok jórészt elhanyagolt területén. A felvázolt háttér kijelöli, hogy szinte minden irányban mennyi még a hosszadalmas és aprólékos munkával tisztázható adalék. A még kiadatlan és feldolgozatlan olvasmányi jegyzetek nem ismeretlen költői művek előbukkanásával jutalmaznak, hanem az összefüggések és értelmezési finomságok gazdagításával. A versek és verselés mellett méginkább érvényes ez a levelezésre, a szépprózai fordítások és előszavak jegyzetanyagára.

A tervezett tanulmánykötetnek tükröznie kell az *omniarium* jelleget. Ezt nem csak címében, hanem programjában is hangsúlyozza a bővítés: ve-

gyes prózai írások. Bármennyire szétágazóak, hevenyészettek is a másolgotások és kivonatok, helyük van a kritikai kiadásban, anélkül, hogy megpróbálkoznánk fantáziánevvel és dicsőítő körítéssel különleges művecskéik sorává avatni őket. A költői személyiség korabeli kialakulásának hétköznapi teremtették és hagyományozták a kéziratcsomókat, amelyek a maguk jogán tanuskodnak Csokonai szempontjairól, felfogásáról, munkamódszeréről. Ennek az ismervei szerint kell megtalálnunk a jegyzetéseknél és értekezéseknél a helyét és megértését.

Az első lépés a szöveg megállapítása, a forrásokból kikövetkeztethető összefüggések feltárása nyomán. Ennek egyes mozzanatairól számolt be a fenti vázlat.

JEGYZETEK

1. A múzeum régen a múzsáknak szentelt hely volt, de az ókor híres gyűjteményei (nem csak a tudomány, művészet, hanem az állam és jog szempontjából alapvető dokumentumok is) a palota-templomhoz csatlakoztak, ahol a válogatott tudósok tanulmányokba foglalhatták magukat. Csak a középkortól alakult ki a múzeum szó mai jelentése. Együttel soká tovább élt a múzsákkal társalkodás, azaz a tudósok dolgozószobájának jelentése, ezért mondja Csokonai korában így Pápai Páriz is, hogy „szép tsinos tanulóház” a musaeum. (Ld. továbbá Pauly-Wissowa, 31. kötet 797-821.)
2. Comenius nevéhez kapcsolódnak hazánkban leginkább a *pansophia* eszményei, de egészen közönséges a kortársaknál is, amire legékezebb példa az Apáczai munkája, a *Magyar Eyclopaedia* (Utrecht 1653. RMK I. 876). Bán Imre szerint ugyan Csokonai rá nem hivatkozik (*Apáczai Cserre János*, Bp. 1958. 551. lap), — ez azonban a nyelvújítási és magyarítási kérdésekben úgy értendő, hogy Csokonai nem annyira a 17. század törekvéseit akarja folytatni, sokkal inkább az enciklopédisták példája vonzza. Ennek értelmében a tudás univerzuma (amely többek között az *egyetem* szavunk értelmét adja) az ő számára és még a következő nemzedék számára is az ókori eszmény és a korabeli nagy kitérülés. A közelmúlt némelykor elsikkad. A kollégiumi diákság izlésében is keveredik a későbarokkból kivetkőzött klasszikus lehiggadás és zártság, — az akkor legújabb idők divatjával, kifejezőmódban és a műveltek körében elvart (en küκλο παιδεία) járatosságot, izlést illetően. Csokonai iskolájában Melius óta előírt tanügyi jellemző a *collatio*, az órán tanultak kis körben felolgozása, öntevékeny művelődés. Ezt ők idegen (nyugateurópai) folyó-

iratok járatásával és modern nyelvek megismerésével kapcsolták össze. A *Museum Helveticum*, a *Magyar Museum* s a korabeli időszaki írások ezt az új törekvésektől duzzadó műveltségtípust testesítették meg és szolgálták. Csokonai, amennyiben eltér ettől, mutatja a Melanchthon-Sturm féle iskolázás még mindig életképes vonásait, és a Szenci Molnár-
rok, Apáczai Cserék századához való tudatosabb odafordulást, mint amilyet pl. a testőríróknál találunk.

3. HG II/2:580 „...Csokonai ama jegyzetei, kivonatai, amelyeket idegen írók, költők műveiből s földrajzi könyvekből készített, a Magy. Tud. Akadémia 37. (8r) és 102. (4r) sz. kéziratos köteteiben olvashatók.” – Az új jelzeteket, a kéziratcsomók részletezését ld. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. I. Költemények. 1785-1790. Bp. 1975. – A külön nem említett rövidítéseket is Szilágyi Ferenc eme kötetéből veszem át.
4. MM [II.] 321-332. Ld. jegyzetét is az 535. lapon.
5. Ld. Pauly-Wissowa (Stuttgart 1912), Bd. 15. 1243-1249. A. Pigler: Barockthemen. Bp. 1974. II. 115.
6. Nagykönyvtár (= A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára. – A Debreceni Református Kollégium gyűjteményének mai, hivatalos neve), jelzete U 92. Cellariusnak ezen kívül ma is egész sor munkája van meg. Rá vonatkozóan ld. ADB (= Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig 1885-1912) 4:80-81.
7. Nagykönyvtár, jelzete U 94.
8. Nagykönyvtár, jelzete U 80. Vö. Jöcher (= Christian Gottlieb Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Lpzg. 1750). I: 1975-1976; ADB 4: 353-354.
9. Nagykönyvtár, jelzete D 306. Vö. Jöcher II:1708-1709.
10. Nagykönyvtár, jelzete K 2830. Vö. Jöcher I:904-905; ADB 2:240-241.
11. Nagykönyvtár, jelzete A 19 (van más kiadása is, egykorú használatára utal, hogy még ma is van duplum kiadás belőle); Vö. Jöcher III:1659; ADB 12:630.
12. Nagykönyvtár, jelzete U 202. Vö. Jöcher II:2617. G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században. 1690-1795*. [Kolozsvár], 1979. 114-122,
13. Nagykönyvtár, jelzete U 474. A három kötetes munkának a francia változata is megvan, más műveit nem említve. Vö. Jöcher II:1750-1751; RGG² (=Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 1927-1932): 2034.
14. MM [II.]: 332-333. „Táblázat az emberiség korszakairól.” Az nem világos, hogy a *szeryly* vagy a *kolera* milyen korszaka az emberiségnek; a kéziratban nem három oszlopba van rendezve az anyag, hanem az itt látható módon, ezért a társadalomfejlődés szakaszai még kevésbé látsza-

- nak a *galantisták* vagy a *melancholia* felől megközelítve. – Az első táblázat a f. 41^a, a második a f. 67^a jórészét elfoglalja a kéziratban.
15. Nagykönyvtár, jelzete D 403; Sanson e munkája: *Geographia sacra ex Veteri et Novo Testamento et in tabula quatuor concinnata...* 1704 szintén szótárszerű összeállításban sorolja fel a bibliai földrajzi helyekre összegyűjtött ismereteket, ennek *Ophir* címszava kapcsolódik a Kanári-szigetekkel. A szerzőre vö. Jöcher IV: 131.
 16. Nagykönyvtár, jelzete U 142. Vö. Jöcher I:861-862; Pierre Larousse: *Grand dictionnaire universal.* (Paris 1865) 14:190. és 2:258.
 17. Nem bizonyos, hogy Csokonai melyik munkájára gondol. Valószínűleg a *Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien...* A Nagykönyvtárban megvan a 8. bőv. kiadása (jelzete U 281) – ez először 1784-ben jelent meg. De lehetséges, hogy a *Kurzer Abriss der Geographie...* – ennek a 6. kiadása van meg (jelzete U 450), 1817-ben már a 15. kiadását érte meg. Vö. ADB 6:499-501.
 18. Nincs meg a Nagykönyvtárban ma sem a Philipp: *Reise nach Brasilien...* – de megvan a *Reise nach Neo-Süd-Wallis...* Berlin 1796 (jelzete U 195).
 19. HG közli a fejezetcímet, amelyet Csokonai pontosan kiírt, – az MM elhagyta. Jones méltatását ld. DNB XXX:174-177. (=Dictionary of National Biography 1885-1912).
 20. Lowth művéből Csokonai nem az első, hanem a második kiadást használta és ismerte, ld. MM [II.]:298, az Anakreoni Dalok második jegyzetében: „...kivált a mi célunkhoz közelebből Lowth...” – Ez a Michaelis jegyzeteivel megjelent kiadás van meg a Nagykönyvtárban (jelzete E 1152) – de egy korábbi példányt cseréltek ki ezzel. Michaelisre ld. RGG² III:4. Lowth méltatása: RGG³ (1952) IV:459-460; DNB XXXIV: 214-216.
 21. Szinnyei XI:908-909 világosan megmondja Reviczky magyar voltát, – később az életrajzi lexikon is közli az adatokat, de Képes Géza még csak az elsőt tekinthette meg. A könyv címe: *Specimen poeseos persicae, sive Muhamedis Schems-Eddini notioris agnomine Haphyzi gazelae, sive odae sexdecim ex initio Divani depromptae, nunc primum latinitate donatae, cum metaphrasi ligata et soluta, paraphrasin item ac notis.* 48, 162, 1 lap. Vindobonae 1771.
 22. FK 1964:297-405. Jones, aki éppen az évben halt meg, amikor Csokonai a munkájából jegyezgetett, Reviczkyre a 89. lapon utal; a De Carmine Persico fejezetben így: „Haec verti, ut multa ejusdem poetae; exemplum secutus amicissimí et nobilissimí viri Caroli Revizkii [sic!], qui semper est a me honorífice nominandus...” – s megnevezi a Specimen Poeseos Persicas c. művét. – Jones már 1772-ben is kiadott a témá-

- ról egy angol munkát, amely a Nagykönyvtárban nincs meg, de Csokonai nem is tudott angolul nem használhatta volna.
23. Csokonai Kazinczynak írott levelében (1803. február) mondja, hogy „A mi bibliothécánkban nem találtatik” – ti. a Reviczky előbb említett köteté.
 24. Vö. Tompa József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp. 1972. 30. lap. – Tompa azt is taglalja, hogy Csokonai a jegyzetek készítésében és a régi nyelv használatában is Dugonics módjára vélekedik (vö. pl. 63. lap).
 25. Az külön résztanulmányokat igényel, hogy Csokonai mit és miért hagyott el Jones könyvének jegyzetelése közben. Pl. sem a rövid és hosszú szótagok másféle arányát, sem a verssorok, verslábak aprólékos adatait nem írta ki, és mellőzte a strófaszerkezet változatait. Inkább témát keresett, mintsem verselméletet. – Albert Schultens (1686-1750) méltatását ld. RGG² V:307. – Csokonai ismeri Nikolaas Willem Schroeder (inkább Nikolaus Wilhelm Schröder németes névváltozatát közli a szakirodalom) (1721-1798) héber nyelvtanát, amely Kolozsvárott is megjelent (1772). Vö. RGG² V:270-271. Kollégiumi ismereteit a felsőbb tanulmányok alatt számos más régibb nyelvtanból is bővíthette volna. A korszakra és tanárára ld. Szabó Botond: *Piskárkosi Szilágyi Sámuel* (1719-1783) = *Confessio* 1985. 3. sz. 59kk. valamint de Graaf 12. jegyzetben említett művét. A keleti nyelvek kollégiumbeli tanításának történetét a négyszáz éves jubileumra tervezett, több kötetes történeti munkában Kállay Kálmán öszösvetségi magántanár, kiváló arabologus, egykor szintén németalföldi ösztöndíjas írta volna meg, de a háború miatt a kötet munkálatai megszakadtak, az ő tanulmánya sem készült el. Dán Róbert munkái a debreceni részleteket nem tárgyalják olyan mélyen, hogy a Csokonai koráról átfogó képünk lehetne. A legtöbb tanárról, Kocsi Sebestyén Istvánról sem tudjuk pontosan, hogy milyen vezérfontalat használt. – Csokonai történeti tájékozódását illetően nem ismerjük a Sinaihoz vezető szálakat, pedig őt igen nagy tisztelettel említi. Mindenesetre Szauder Józsefnek *Az estve és az álom* (Bp. 1970) lapjain (különösen 140 ssk) kifejtett vélekedése a továbbkutatást érdemli, és több tekintetben a kiegészítést.
 26. Hornius munkáját ld. főntebb. – Vö. Nadányi János: *Florus Hungaricus*. Amstelodami 1683. RMK III:2192. – Otrókócsi Fóris Ferenc minden munkáját megküldte egykori iskolájának, dedikálva (sajnos, több nincs ma már meg), az *Origines Hungaricae* az itt említett forrás, Franecker 1693, RMK III:3797.

LES ÉTUDES DE CSOKONAI

Les études, les documentations de toutes sortes de Csokonai, ouvrages souvent sans titre ou restés inachevés, font partie intégrante de l'oeuvre. On n'en a publié jusqu'ici que des morceaux choisis sans prétendre à la précision philologique. Il reste encore bien des choses à faire dans le domaine de la recherche des sources et dans celui des interprétations. Le titre prévu pour le volume contenant les études de Csokonai, dans l'édition critique de ses oeuvres complètes est: *Tanulmányok és vegyes prózai írások* (Études et divers ouvrages en prose). Dans le présent article, l'auteur, en soumettant à l'analyse deux ouvrages, leurs sources et les circonstances de leur genèse, se propose de dresser le bilan des résultats jusqu'ici obtenus de la recherche et il présente la méthode et les principes organisateurs de ce volume de l'édition critique.

A *Kanári-szigetek földrajzi-történeti adatai* (Données géographico-historiques des îles Canaries, documentation sans titre, d'après des sources latines, françaises et allemandes) ont été préparées pour l'enseignement' Csokonai, conformément aux traditions du système scolaire protestant, était précepteur (*publicus praeceptor*) entre 1792 et 1794. Pendant ses études supérieures, pour comprendre l'histoire et la littérature bibliques et classiques, l'acquisition de connaissances géographiques lui était indispensable. C'étaient des manuels scolaires de l'époque qui constituaient ses sources, mais il les a utilisés de façon souveraine. A cette époque, les figures marquantes de la littérature hongroise portaient un intérêt particulier pour les civilisations et les pays lointains ainsi que pour la préhistoire nationale. Il est vrai que Csokonai a préparé cette documentation à l'usage des lycéens, mais il en a profité aussi dans sa pratique poétique. Il a pu également utiliser cette matière ainsi ramassée quand il était professeur en province (en Transdanubie, à Csurgó).

Ces sources, une fois connues, permettent de mieux comprendre la poésie de Csokonai, si riche en allusions géographiques.

Az ázsiaiak versköltése (La poésie des Asiatiques; notes et fragments de traduction également sans titre) date de 1794. C'est un choix d'après le travail de William Jones, *Poeseos Asiaticae Commentariorum libri sex cum Appendice* (éd. de 1777, Leipzig, préface et notes de J.G. Eichhorn), inspiré aussi par Robert Lowth. La maladie et la mort précoce ont empêché Csokonai de terminer son recueil de traduction et son étude sur les particularités de la poésie orientale. Dans sa poésie c'est uniquement son intérêt pour Hafiz qui ait laissé des traces.

L'analyse des sources et des études, des fragments et des brouillons nous aide à donner une interprétation plus nuancée et plus approfondie de l'oeuvre. La plus grande ambition poétique de Csokonai aurait été d'écrire l'épopée de la préhistoire hongroise, des temps jadis (*Árpád, epepeia*). Son intérêt pour la géographie et pour l'histoire, pour tout ce qui touche à l'Extrême Orient est en rapport direct ou indirect avec ce projet poétique.

Il ressort de ce qui précède que ces deux écrits, tout en contribuant à l'enrichissement des connaissances et de la poésie de Csokonai, faisaient partie des préparatifs en vue de réaliser cette oeuvre pour lui de première importance.

ÖT ISMERETLEN ÉS EGY AL CSOKONAI-VERS

1981-ben megjelent tanulmánykötetemben ismertettem s közöltem is egy „Csokonai-gyanús priapi vers”-et, amelyet *A' Sütés* címmel¹, Cs.V.M. névbetűkkel írt le az „Egynéhány Dallok Csokonai Vitéz Mihálytól. 1865.” elnevezésű, nyilvánvalóan Debrecenben készült gyűjtemény másolója. A debreceni keletkezés mellett szól, hogy Csokonai ismert versein kívül több verset tartalmaz a fiatalon, 1840-ben a debreceni Kollégium poézisztanítójaként elhunyt G. [Gulyás] Nagy Imrétől is, s a kéziratok kötet is a Református Kollégium Nagykönyvtárában található.² Épp Gulyás Nagy 1840-i halála az egyik bizonyosság mellett, hogy 1865 csupán a másolás éve, s nem az összeírásé: a P. M. névbetűjű ismeretlen másoló nyilvánvalón egy korábbi, az 1830-as években készült gyűjteményből másolta le anyagát. (Másutt jelezte is, hogy korábbi forrásból dolgozott; pl. a *Szerencsés jó estét mind kigyelme-teknek* kezdetű ún. „bolond vers” után ezt jegyezte oda: „régiből Február 4-én 1866.”³) Így is föltűnő volt azért, hogy a *Militat omnis amans*, a *Crimen raptus* s a *pendelbergai vár*-ról írt priapi versek e közeli rokona (Kölcsey írta a *Crimen raptus*-t megbélyegző sorai után ezt a szónoki kérdést: „Szükség-e leereszkednünk a' priapaeáknak alacsonyságokra, hogy nevetőket találjunk?”⁴) ily kései lejegyzésben bukkan csak föl, mikor ilyesfajta verseit tucatszám másolták a költőnek a diákkamarákban. A stílus s a diákos erotikában is csillámló, mindvégig sziporkázó, lankadatlan szellemesség egyértelműen Csokonaira vallott, csupán az egyszeri s kései előfordulás volt az, ami kételyt támaszthatott; magam pusztán az ily esetekben megkívánt filológiai óvatosságból használtam a „gyanús” jelzőt: gondolatban el is helyeztem a költő 1793–95 között készült hasonló jellegű pajkos, pajzán versei közé, amelyeket valóban a szerelemtől elzárt diákcimborák mulattatására rögtönzött, nem szánván Parnasszusra (ezért nincs is rajta művei címjegyzékén).

A bizonytalanságot aztán eloszlatta az a másolat, amelyet 1985 nyarán, az új otthonába költözött Országos Széchényi Könyvtár egy újabban beszerzett analektájában fedeztem föl. A másolat mindössze két oldalnyi, s a szóban forgó verset tartalmazza, hiányosan és romlott szöveggel, de perdöntő adatokkal; a címe ugyanis így szól a másolatban (amely a kézírásból ítélve szintén nem lehet sokkal korábbi a másiknál): *'A dagasztó leány – Csokonay Vitéz Mihálytól 1793.*”⁵ S a végén megismételve a szerző neve s a keletkezés éve, így: *Csokonay Vitéz Mihály. Debreczen 1793-ban.*

Ebben a második másolatban ez a lényeges, mert különben csonka és nyilvánvalón romlott szövegű: az eredetileg 144 soros verset kihagyásokkal, összevonásokkal több mint felére, 64 sorra csökkentette a másoló, a négy sorú trófiákat két-két sorba tördelte, s a párbeszédű verset, amelyben „az Ur” s a dagasztó leány felelgetése folyik, „*A leány*” és „*Csokonai*” szájába adta, külön jelölve a duett „közbeszólóit”. A romlott szöveg hibáival itt nem érdemes foglalkozni: talán csak a cím az, ami azt a gyanút keltheti, hogy ez volt az eredetibb, bár másutt is akad néhány pont, ahol a második másolat javítási látszik az 1865.-it; pl. a debreceni kéziratban az első három versszak így szól:

- 1^{ső} Mért áll az Ur hátam megett
Mindig mikor dagasztó',
Édesdeden bámul reám
Míg csak ki nem szakasztok:
- 2 Tán a' Sütés mesterségét
Meg akarja tanulni,
Hogy tudhassa ha valaha
Reá talál szorúlni.
- 3 Ha célja az, mellém álljon
Akár ide előmbe,
Innen jobban belé láthat
'S nézhet a' tekenőbe.

A második változatban a 3. sor: „'S édesdeden bámul reám...” a 12. pedig: „s nézhet a tekenőmbe” (ez az utóbbi logikusabb, s tisztább rímet is ad).

Mindenesetre a hitelesnek elfogadható keletkezési évet is adó második másolat alapján bizvást fölvehetjük – föl is vesszük – ezt a szellemes diákos humorú pajzán verset a költő munkái közé, a költemények sajtó alatt levő II. kötetében.

Még 1981 decemberében, néhány héttel azután, hogy *Csokonai művei nyomában* című, idézett tanulmánykötetem megjelent, Miskolcon folytattam kutatásokat a Lévy József Tudományos Könyvtár kézírataiban. Ez az anyag az egykori Református Gimnázium könyvtárából származik, s így érthető, hogy a református kollégiumi diákköltészet gyűjteményeit is megtaláljuk benne (számos, iskolatörténetileg is jelentős kézíratos XVIII–XIX. századi diákjegyzet mellett). Az egyik kézíratos versgyűjteményt Kováts Sámuel másolta egybe, s önkéntelenül is Csokonai debreceni iskolatársára, jó barátjára

gondolunk (1797-ben nála lakott Bicskén), aki maga is írt és adott közre verseket⁶. Kováts Sámuel gyűjteménye nem is egy eddig ismeretlen Csokonai-verseket tartalmaz⁷ – s ha a másoló személye körül – mint látni fogjuk – van is némi bizonytalanság, a Csokonai névbetűivel jegyzett versek stílusa és művészi technikája egyaránt hitelességük mellett szól.

A gyűjtemény ezzel a némileg homályos fogalmazású bevezetővel kezdődik:

„A' Természet

azaz

A' Genie éveknek, a nyájas Természeti kellemetes vonásai után bámúlható Symmetriára vett nemes érzékei, 's ki fejezései, mellyeket, mint Máró az Ennius szemetjeiből a Gyöngyöket, itt, 's ott össze szedett

S. Patakonn 1812-től fogva

Kováts Sámuel'⁸

(Maro nem más, mint Publius Vergilius Maro, s a nevezetes hasonlatra Csokonai is hivatkozik az *Alkalmatosságra írt versek* töredékben ránk maradt előbeszédében.)

Mindenesetre a gyűjtemény nyitó évszáma némi gondot okoz Kováts Sámuel azonosítását illetően, ahogy záró évszáma is: az utolsó, 237. oldalon ugyanis egy vallásos, egyházi ének szövege után (*Az okosság önmagában setét Föld ... Ad Notam: Jer, az egész természet*) ez a bejegyzés található: „K. J. [!] 1835. 25^a Junii”. Előtte, a 218. oldalon 1827-es évszámmal olvasható egy „*Theologia előtt mondandó Ének*”. Mindez a másolatgyűjtemény szerkezetére, anyagára is fényt vet: a 203. oldalig a diákirodalmi gyűjtemények jellegzetes, többnyire vidám hangú, pajzán darabjait tartalmazza, elsősorban Csokonaitól és a rimkovács Kovács Józseftől (a 149–183. oldalon a *Batrachomyomachia*-t, a 183–202-en pedig a *Tolvaj Isten*-t). Itt fordul a gyűjtemény anyaga egyházas, teológiai jellegű művekbe: a 203. oldalon *T. Szeghő Tamás Ur halálára* címmel olvashatunk egy búcsúztatót „Ad Notam” jelzéssel, majd egy *Examen előtti Ének*-et (1842-es évszámmal!), világ- és magyar irodalmi, művészeti jegyzeteket s magyar és latin nyelvű alkalmi, iskolai és egyházi énekek szövegeit. Vagyis olyan valaki megváltozott érdeklődését tükrözi, aki diák korából átlépett a rektori vagy lelkészi hivatalba. S ez egybe is vágná Kováts Sámuel életútjával, aki alsóbb iskoláit valóban Sárospatakon végezte, a felsőbbeket viszont, 1788. április 18-tól Debrecenben, a Kollégiumban. (Ugyanabban az évben subscribált, lett tógátus Csokonai is.) 1795-ben végezhethetett ő is, s három évi rektóriai tanfőttség, majd három évi külföldi tanulmányút után, 1801-ben lett csákvári lelkész, haláláig, 1830. február 2-ig.⁹ (Bicskei rektorsága idején kereste föl Csokonai, s ott írta 1797. október 21-i keltezéssel egyik legszebb szerelmes levelét Vajda Juliannához.) Ezzel viszont nem vág egybe a gyűjtemény 1812-i, illetve az 1835-i dátuma (bár az utóbbi

mellett a névbetűk már nem is K. S.-nek, inkább K. J.-nek olvashatók). De az sem elképzelhetetlen, hogy Kováts Sámuel 1812-ben megfordult Patakon, vagy az, hogy az ő korábbi kéziratos gyűjteményét másolta le valaki 1812-ben, ahogy az is lehetséges, hogy egy másik pataki Kováts Sámuel volt a másoló.

Az a tény, hogy Sárospatakon, ahol 1795/96-ban Csokonai is tanult és verselt, s hogy 1812-ben, vagyis nem sokkal a költő halála után írták össze a kötetet, mindenképpen emeli hitelét. S a benne előforduló versek is Csokonai alapos, közeli ismeretéről tanúskodnak.

A kötet elején – mottószerűen – két német nyelvű Herder-idézet található, majd K. J. névbetűkkel három Kováts József-vers (*Poéta lesz katonává, Lehel és Edj Bokréta*), azután Sz. P. monogrammal a *Both Ferentz Tanuló halálára írott Versek*, s ismét egy K. J.-vers: *A' Barátság* (Az élet édességének Barátság a' forrása...). Az 5–9. oldalon három névtelen, csúfondáros szatíra következik (*A' Festett Ortza, Edj festett Vén Asszonyra Kleist után s A' Frizúrhoz* [A' hajad épp úgy áll mintha benne fene...]). Ezeket K. J. betűjellel ismét egy asszonycsúfoló szatíra követi: *Az ifjú özvegy* (Sok özvegy mint nyersfa oly természettel bír | Melly az edj végén ég és a' másíkan sír...). Tártyában is jól csatlakozik hozzá a 9–13. oldal soron következő verse, a *Posonyi Tsuda-módi* című szatirikus jellemkép, amely azért érdemli meg különös figyelmünket, mivel a végén, az utolsó sorral egy vonalban *V.Cs.M.* névbetűk olvashatók. Persze a névbetű magában még nem bizonyíték (még akkor sem, ha esetleg közeli jó barát tollától ered): legalább oly fontos magának a szövegnek, a stílusnak a vallomása (hiszen nem egy ál Csokonai-vers alá odairták a másolók a *Cs.V.M.*-et némi formai stílárís rokonság okán).

Az azonban, aki több évtizede naponta együtt él a költő műveivel, szinte egyetlen kortyból – egyetlen sorból – ítélni tud már, mint a tapasztalt pincemester, sőt az évjáratot is meg tudja nagyjából mondani, ahogy a muzsikusnak is elég egy-két taktus, hogy eldöntse: Händel-e, Mozart-e vagy csak kisebb epigon.

A *Posonyi Tsuda-módi*-t akkor is Csokonai versének kellene tartanunk, ha nem állna alatta a *V. Cs. M.* De ott áll.

Posonyi Tsuda-módi

Mit látok ott ama czifra épületen

Kívül mesterségen vett e kerületen?

Allat, de messziről meg sem tudom fogni

Hogy mitsoda nevet merjek reá fogni!!

- [5] De rá nézek, mikor mellettem el megyen
 Tám hozzá vetésből meg mondom, mi legyen.
 No itt van már, látom, de mi? edj szokatlan
 Két lábú állat ő, még pedig tollatlan.
 Hanem olyan ország' lakosa lehetett
- [10] Hol a' selyem bogár nyájához férhetett,
 Mert bár mint hordozzam a szememet rajta
 Nem állíthatom azt hogy [e] Magyar fajta
 Sőt azt is, sajnálom, hogy Magyar Hazámba
 Az ilyenek is el tsúsznak ember számba.
- [15] Sok már ez! és ennek ha nem állsz ellene
 Mi lész ugy belöllumk Magyarok' Istene!
 Ha Plató illyeket látott, a' nem tsuda,
 Hogy edj embert böltsen le írni nem tuda.
 Csuda hogy ezt látván jární ide 's tova
- [20] Meg nem riadt tőlle a Nap' bokros lova
 Félő is, hogy az illy 's több illyen Skeleton
 Vázak miatt el ne kapasson Faeton.
 Ni, mint hánnya fejét, talám tsípik hátúl
 Vagy fél a' Jupiter tüzes ostorától,
- [25] Haja fel van hajtva a' feje búbjára
 Mint a' kit készítnek hóhér pallósára!
 Lagérozott képe helylén a' hajdani
 Időnek ökrei bé álltak szántani,
 Kékes szemeknek bé hullott gödribe
- [30] Nagy fizetésért sem mernék ugrani be.
 Szájából az őrlők mind ki hullottanak,
 Helylein tsak viasz potzkotskák állanak;
 És hogy ki ne szopják ingyéről azokat,
 Félve tsokolgattya a' Gavallérokat.
- [35] A' Fülein két réz karikák függenek:
 De jól van!! kell tzégér, hogy jól el keljenek.
 Légyen úgy, de még is talám ötet éjjel
 Arra kötik, hogy ne barangollyon széjjel.
 Ni, keszkenőjének álláig áll fodra,
- [40] Igen, de ő benne edj nagy gugát sodra,
 'S hogy el fogyott meje' helyét ki pótollya,
 Hosszú inge mellé keszkenőjét tolyya.
 Elfonnyadtt karjain a szarvasnak bőre
 Minden szemöltsoket el sikkaszt előre,

[45] Lábait az úton szerte széjjel hányta,
 Mint a' ki ezüstös sarkantyúját szánnya.
 Tessék, el mehet hát ezzel a' Kis Asszony,
 Hogy búsulásomba többre ne fakaszson –
 Oh bár tsak élne még Kréta szigetébe
 Pazifaé fia Dedalus kertébe,
 Tarthatna is arra méltó jussal számot,
 Hogy Magyar ország is adóz neki vámot;
 Adhat, még pediglen káros a nem lenne,
 Ámbár minden héten 9-et meg enne.

E verset akkor is Csokonai versének kellene tartanunk, ha nem állna alatta *V.Cs.M.* De hát ott áll. S legalább ilyen súllyal esnek latba a rá, stílusára oly jellemző szavak, kifejezések: a „*Két lábú tollatlan állat*” ’ember’ értelemben *A lélek halhatatlanságá*-ban fordul elő („*Itt laktak tollatlan kétlábú állatok*”). A többihez meg („*hogy elfogyott mejje helyét ki pótollya*”, „*El fonnyadt karjain a szarvasnak bőre*”, „*Tessék, el mehet hát ezzel a' Kis Asszony*” stb.) a *Dorottya*-ban található párhuzam, szinte szó szerint. Nem szólva a *Magyarok Istene*, a *skeleton*, a *váz* (’madárijesztő’) stb. szavakról, kifejezésekről, amelyek a költő stílusának jellemző elemei. (A debreceni egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén Jakab László szerkesztésében már létezik a kritikai kiadás eddig megjelent köteteire alapozott, az egyes szavak összes előfordulását regisztráló Csokonai-szótár.)

A téma, a szatirikus jellemkép is, Csokonai tollára vall: gondoljunk csak *A fősvény-re*, *A kevely-re*, a *Zsugori uram-ra*, vagy közelebbről véve a tárgyat: az asszonycsúfoló *Dorottya kinyjai-ra*, *Az elmatrónsodott Dóris-ra*.

A *Posonyi Tsuda-módi* nem vénlánycsúfoló: az idegen módit gúnyolja, mégpedig sejtethetőleg egy kétes hírvé pozsonyi dámát modellizálva, amilyenek a Schlossberg táján forgolódtak, kivált az országgyűlések idején.

Mégsem arra kell gondolnunk, hogy 1796-ban, a *Diétai Magyar Múzsza* idején készült: az akkori verseknél jóval kezdetlegesebb. Akkor íródhatott, 1786–87 táján, mikor pl. a *Rút ábrázat szép ész* című önironikus verse, s alkalmasint a vers témáját is iskolai feladatul kapta poézisoktatójától (ez magyarázhatja azt is, miért nem fordul elő címjegyzékein). Szemléletére is Gvadányi s Dugonics nemzeti elfogultsága jellemző még.

S ezzel a verssel nem merült ki a sárospataki „Kováts Sámuel-gyűjtemény” ismeretlen Csokonai-műveinek száma.

A következőkben ismételtelen elsősorban „*K. J.* [= Kovács József] *Hidvégi káplán*” versei fordulnak elő Szemere Pál (az előzőkben is őt takarhatta az *Sz. P.* névbetű), valamint *K.A.*, *F. L.*, *Sz. I.* monogramú szerzőknek s Csokonainak verseivel vegyesen. (Szemere Pál versei megerősítik a kötet pataki

keletkezését, hiszen ő is pataki diák volt 1791–1804-ig.¹⁰) Ezeken fölül van még néhány idő-, illetőleg helyhatározó értékű vers a kötetben: a 26–31. oldalon Ky [!] *Aron-nak alkalmi verse* található: *Az örvendező Klió a' S. N.* [= Sáros-Nagy] *Pataki Reformatum Coll. Nagyobbjításának munkába lett vételekor 1806^{dik} Esztendőben Septembernek 3^{dik}án*; majd az 55–58. oldalon névtelen szerző halotti búcsúztatója található: *N. T. T. Porkoláb István Urnak halálára írott versek 1809. 3^{dik} Máj.* A 94–101. oldalon váratlan megbetegedésével foglalkozik, egy vers: *A' T. Porkoláb István Ur 7^a 10^{bris}történt hirtelen betegsége alkalmatosságával írt ecloga 1805^{ben}.* A 93–94. oldalon *F. L.* búcsúverse található: *Jurista Metzner Sámuel halálára 1806. S. Patakonn,* a 121-123. oldalon pedig névtelen szerző műve: *Bagosi Jósef Hamvai felett 1808 Esztendőben.* Mindezek megerősíthetik, hogy a kéziratos kötet anyagának összeírása nem sokkal Csokonai halála után, Sárospatakon készült.

Magától Csokonaitól a következő versek találhatók a kötetben: *A Földi sírjához Cs. V. M. (Dr. Földi sírhalma felett) (60–71. 1.), Edj Magyar Gavalér (Amott tollázkodik pávaként edj Magyar) K. A. névbetűkkel, szövegváltozat (73–74. 1.). A Palatinus [!] halálára. Epigramma [A palatinusné halálára] (A neki szépült Budára) Csokonai nevével; Az Istenek' osztozása (77–84. 1.), Virág Benedek Urhoz (127–129. 1., név nélkül); A' Czigányok' eredete [Cigány] (130–132. 1. név nélkül); A' Feredés (143–147. 1., név nélkül); Árnycék Szék Blumauer után (147–149. 1., név nélkül); *Batrachomyomachia vagy a' Béka és Egér hartz. Cs. V. M. által* (149–183. 1.); *Tolvaj Isten Cs. V. M. által* (183–202. 1.). Ezenfölül *Edj érzékeny Levél* címmel megtalálható a gyűjteményben Csokonainak 1797. október 21-én, Bicskéről írt levele Vajda Juliannához (141–143. 1.). Egyetlen olyan vers is akad *V. Cs. M.* névbetűkkel, amely nem Csokonai műve, a *Rózsi* című (Nézd a' bamba | Vad galamb a' | Párját mind ölelte meg...) (76. 1.); ez alkalmasint Kovács József verse.*

Helyette, közvetlenül előtte, a 75. oldalon *Rózsa* címmel egy kétversszakos, alkaioszi strófájú szép lírai vers található, *Cs. V. M.* névbetűkkel. *A' Ró'sa* címmel írt már a költő annak idején egy diákkori versgyakorlatot (a fésző virágot remekül megfigyelő leírással¹¹); a Kovács Sámuel-gyűjteményben található vers inkább a *Lemenet*-ből fordított *A' szépséggel*¹² tart gondolati rokonságot.

Csokonai nem egyszer írt alkaioszi strófájú verset: ilyen pl. *A' Múzsához* is 1799-ből¹³. Érett stílusa, bölcséleti tartalma, s nem utolsósorban lírai önvallomás jellege a megsejtett korai halálról Csokonai későbbi versei közt jelölik ki helyét:

Rózsa

Fejtődsz ki bár zöld kérged alól, feselly
Oh Rózsa! Láng szín mejjedet a' piross
Aurora harmatos kezével
Nyissa ki, ah de nem élsz sokáig,
Midőn te meg halsz, Rózsa, eme
Lapuk ki állják a' szelek ostromát.
Ez így van: a' természet annak
A' mi jeles, hamarébb halált hoz.

Mintha csak önnön sírversét írta volna meg.¹⁴ (A hiányzó jambusi lejtésű szó a második strófa elején talán túl erősnek tűnt a másoló szemében vagy nem tudta jól olvasni? (*sildny* – vagy valami hasonló lehetett.)

Ugyanezen az oldalon a *Rózsa* s a név nélküli *Nemzeti fohászkodás* (Oh Egek! mit értünk, midőn Béts és London | El hullatott tolla van minden bolondon...) között (amely különben Kovács József műve) található egy szintén szerző nélküli vers, pontosabban töredék: a Csokonai tollára emlékeztető *A' meg vénült leány*. Hogy a lemásolt vers maga is töredék volt-e vagy csak a másoló írta azt le hiányosan, nem dönthető el. Azért is érdemes közölnünk, hátha valahol lappang, s ennek alapján fölfedezhető az eredeti. Ez már a *Dorottya*-ra s *Az elmatrónásodott Doris*-ra emlékeztet:

Lyány! — — — — —
Rózsáid el hullottak
Hol a' Grátziák nevetve
Mulattak, a' le folyt idők
Ott barázdákat szántottak.

Mellyed gyönyörű almái
egész meg taplósodtak.

(*Az elmatrónásodott Doris*-ban így tér vissza ez a motívum:

Egy pár narancsa mellyednek
Sárgadinnye-forma már. --)

Ha e töredék hitelessége még további bizonyítást kíván is, van még egy V. Cs. M. névbetűs versünk, amelynek szerzősége aligha vonható kétségbe.

Ez már nem a Miskolcon őrzött sárospataki másolatgyűjteményben fordul elő, hanem az Országos Széchényi Könyvtárban, egy nagyjából azzal egyidős kéziratos kötetben, melyet Stoll Béla „Makói gyűjtemény”-nek nevezett el a másolás egyik feltüntetett helyéről.¹⁵ Stoll ezt írja tartalmáról: „Vegetes verses és prózai szövegek, főleg Csokonaitól és Kováts Józseftől”, s külön említi *A' Bagoly és a Kócsag*-ot, valamint *A' Fösvény Ember Epitáphiumá-t*, s négy másolási dátumot: 1811-ből s 1812-ből „Füzes Gyarmath”-ről, illetve Makóról.

A kötetben található még egy tiszafüredi dátum is („T. Fűredenn 812. d. 2^a Apr.”, a 109b oldalon); ez után *T.F.* névbetű áll – ami ugyan lehet a „T. Fűred” megismételt rövidítése is, de lehet a másoló monogramja is (? Tóth Ferenc).

A Stoll által említetteken kívül még több mint tucatnyi Csokonai-verset tartalmaz a kötet, amelyet szintén nem sokkal a költő halála után, a Tiszántúlon másolt egybe összeírója, aki föltehetőleg debreceni dák volt egykor. Azt, hogy megbízható, a költő közvetlen baráti köréhez tartozó forrásból merített, bizonyítja néhány ritkábban másolt, nehezebben hozzáférhető mű kéziratóban, így pl. *Fragment* címmel a *Ouem dii oderint* részlete (105b–106a), *Más* címmel a *Lantomtól búcsúvétel* (113a), *Elmondott Beszéd* címmel a *Karnyóné* epilógusa (*Sárközi Albert* aláírással: 117b–118b) valamint *Antiqua Geographia* címmel, *M. V. Cs.* névbetűvel az eddig unikum másolatból ismert *Geographia Antiqua* (111ab).

A további Csokonai-művek a Makói gyűjteményben: *Állatok Dialógusa Cs. V. M. A' Bagoly és a Kócsag* (1a–3b; 811. d. Julii” dátummal); *Az Istenek osztozása, Cs. V. M.* (4a–7b); *Raptus Europae Tolvaj Isten* (7b–12b; név nélkül); *Batrachomiomachia* vagy *Béka és Egér Hartz. Homérból travestálta Cs. V. M.* (13b–23a); *Más* címmel (*Cs. V. M.* névbetűvel) *A palatinusné halálára 2.* (*Szépeink közt megjelenvénn ...*; 26b); *Constánczinápoly Leírása Cs. V. M.* (27ab); *Militat omnis amans* (név nélkül; 28a–29b); *Egy jó Barátjához írta CS. V. M.* címmel a *Köszöntő Lengyel József senior úr nevénapján* (30a–31a); *A' Lilla Fördése* címmel *Cs. V. M.* névbetűvel *A' Feredés* (32a–33a); *A' Reggel-Töredék* címmel *A' Reggelről, Cs. V. M.* névbetűvel (34a); *Az Árnyék Szék* Blumauer után *Cs. V. M.* (*Óda az árnyékszékhez* 112a–113a); *A' Szerelem (A szeretet c. széppróza: 113b–117a).*

A Csokonai-műveken kívül – alátámasztván az összeírás debreceni forrásait – két Fazekas-vers is előfordul benne.

Az egyik *F. M.* névbetűvel Fazekas Mihálynak *Csokonai Halálára* című verse (36a), a másik *Egy Franczia után* címmel, szintén *F. M.* monogrammal az *Ámelihez* címen ismert Fazekas-vers, némi szövegeltéréssel (39b).

Mindenesetre a kritikai kiadás – hivatkozva a bécsi Magyar Hírmondó 1796. márc. 25-i számának első közlésére – Lovász Imre 1836-i kiadását vette alapul a főszövegénél, igaz, hogy a Magyar Hírmondó szövegét is teljes egészében közölte a jegyzetekben – teljesen jogosan, mivel ez látszik nyelvileg is hitelesebbnek. A Makói gyűjtemény másolójánál is ez az eredeti változat lehetett, amelyet szövegkritikai szempontból főszövegnek kell tekintenünk: Véled való múlatásom Táplálta életemet | Tölled való megválásom közelíti végemet...). (Lovász Imrénél „elválásom”, illetve „Siítetteti végemet?”)

A fordítás kérdésével a kritikai kiadás külön nem foglalkozik, de hivatkozik a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárában őrzött 1810-i kézirat gyűjteményre, amelyben „a vers élén ez a jelzés olvasható. »Egy francia után «¹⁷ S ehhez ugyanott még ezt a megjegyzést fűzi: „Lehetséges, hogy az egyetlen megközelítő pontossággal datálható Ameli-vers fordítás. Erre enged következtetni a MH [= Magyar Hírmondó] bevezető kommentárja is” – ahol erről ez olvasható: „A múlt postán közlött Bús verseknek szerencsés fordítója: nem szerencsétlenebbül öltöztette magyar köntösbe az itt következő gondolatokat is...” Az 1811–12-i Makói gyűjtemény másolata megerősíti a vers fordítás voltát s arra is figyelmeztet, hogy a Magyar Hírmondó első közlését kell hitelesnek tekintenünk.

Előfordul még a gyűjteményben – név nélkül – egy harmadik Fazekas mű is: *Csokonai és Földi közt való beszélgetés, Elysiumban* címmel (a kritikai kiadásban *Cs. et F. a címe*).

Csokonai másik barátjától, Földi Jánostól is őriz egy verset a kötet – név nélkül, de a „Laistrom” elnevezésű mutatóban *F.J.* névbetűkkel: *Doktor Földi Sirhalm* (Amott e’ Kapus út mentében...). (Mixich kiadásában: *Az én Sirhalmom!*¹⁸). S megvan *Epitaphium M. V. Cs.* címmel *M.D.* (Martinus Domby) névbetűkkel a költő latin nyelvű sírfelirata is, az eredeti, római módú naptári jelzéssel: „Nat. Debrecini aō [anno] 1774. [!] 14^a Kal. Decembris. Denat. 1805. 5^a Kal. Februarii.” (39a).

A kötet szerkezetéről el kell még mondanunk, hogy „Fogás”-okra tagolódik; így a „III^{dik} Fogás” összefoglaló címe: „*Csokonai Versei*” (27a–42b), s utána a „IV. Fogás” címe *Kováts Jó’sefnek Darabjai* (43a–89a).

A „Csokonai Versei” elnevezésű fogásnak nem minden darabja a debreceni költő műve, s ezt legtöbbször jelzi is a kézirat (ha máshol nem, a mutató „Laistrom”-ban): itt fordulnak elő pl. Fazekas Mihály idézet versei is. Itt találjuk *Flóra* címmel (Zefir a vad liget mellett... (35a) *N. S.* névbetűkkel azt *Lillá-t* említő ál Csokonai-verset, amelyet Abafi nyomán Harsányi és Gulyás még Csokonai verseként közölt, pedig Nagy Sámuel műve.¹⁹ A szintén gyakran Csokonainak tulajdonított *Egy individuale Datum az Asszonyok Ál[í] hatatlanságáról* viszont Csokonai neve nélkül fordul elő (23b–26a). Eppen

ezért érdemelhetnek figyelmet e „Fogás”-ban a Csokonai nevével szereplő, eddig ismeretlen versek. Igaz, ilyen csak egy fordul elő, a *Kedvesem Árnýékához*, Cs. V. M. névbetűkkel (33b), s ez a vers a „Laistrom” nevű mutatóban is a költő monogramját viseli.

A vers stílusa egyértelműen hitelesíti a Cs. V. M. szerzői jegyet:

Kedvesem Árnýékához

Cs. V. M.

- Szomorú árnyéka meg hólt kedvesemnek!
Kedvezz már nem soká elmúló éltémnek,
Ama bús éjtszakát ne juttasd eszembe.
Midőnn halva dültél reszkesdő ölembé.
- [5] Ne törd fel kezemtől készült sírvermedet,
Melybe sírva zártam elhunyt tetemedet.
Ne járjon fel halvány árnyékod ezeken
A rám nézve úgyis kínos éjjelekenn.
Ah! kérlek tartóztasd bús sohajtásodat,
- [10] A' mely meg újjítja bennem halálotat.
Érzem úgyis szívem vigasztalására
Hogy eltemet a' bú engem nem sokára,
Mert heregő mejjem 's lankadt pillantásom
Ábrázollya közel levő kimúlásom.
- [15] Itt bús sírod címző Czyprus árnyékába
Könnyem ki csorgattam az éjj homájjába,
Midőn a bánatok miatt nem alhattam,
Kimenvénn nevedet őrongve jajgattam.
Menj el hát, hív lélek! követlek tégedet,
- [20] Nem várom már többé hívó intésedet,
Mert tám boldogságod csak úgy érezheted,
Ha hív kedveseddal mindjárt közölheted.
Ugy van! mert élvénn is boldoggá úgy lettél,
Ha boldogságodban engem részeltettél

Itt elég talán a „heregő mejjem”-re utalni (*A híves estvé*-ben: „Azzal újjít-sátok heregő mellemet”; Csokonai debreceniesen *j*-vel, *mejj*-et ejtett *s* írt); a „nevedet őrongve jajgattam” is jellemző fordulata Csokonai stílusának (1802. szept. 16-án Széchényi Ferenchez írt levelében írja lángok martalékává lett kis házuk udvaráról, hogy onnan a fülemüle „őrongve repült el a bátorságosabb erdei vidékre”); *a' bu eltemet* (*A reményhez* című versben: „ez a

keményiség ügyis eltemet”), a „lankadt pillantás”, a többes számú bánatok s a „könnyem ki csorgattam” (Az én Életem-ben: „Csorgasd szívem keserveit tollam néma szájába...; nem lehet-é fájdalommat el-temetni...; a' Búk hánykódó tengere... stb.)²⁰, a szomorú árnyék, a halvány árnyékok, a hív lélek éppúgy jellemző stílusjegye Csokonai nyelvének, ahogy az utolsó előtti sorban a drámai fölkiáltó *Úgy van!* (Pl. Az *Álom* című iskolai versgyakorlat végén („*Úgy vagyon: holtakká térszen és hogy élünk | Tsak egy kis szuszogás hiteti el velünk*”)²¹ Mindez azonban már átvezet bennünket a műfaji, a tematikai – s ezek által közvetve az időrendi kérdésekhez.

A vers mögött hiba volna valóságos költői élményt keresnünk: éppúgy fantáziaversnek látszik ez is, mint a francia mintától ihletett *Rózsím sírja felett*²², amely később a korán elhunyt kedvesről tervezett szentimentális lírai ciklus egyik kulcsdarabja lett volna: alkalmat nyújtva a költőnek, hogy művészi transzponálással kiönthesse 1795-tel elfagyott reményein érzett keserűségét. Ez azonban még „chia”-szerűen szerkesztett iskolás darab,²³ ha már föltehetően nem is propositionnak, iskolai feladatversnek készült. Az iskolai versgyakorlatírás fogásai, a logikailag megszerkesztett, elmés csattanóra épülő „chia” később is ott kísért még a költőnél, pl. az 1793-i *A Szépek Szépé*-ben is (amely mögött szintén hiba volna valóságos szerelmi élményt keresni) s az 1795-ben írt *Milton elejébe* című nagyobb versében is.²⁴

E versben is „művi” élményről van szó, elhithető ügyességű logikai játékról: a kedves meghalt, s kísértő emlékét – „árnyékát” – az utána epedő szerelmes azzal rebbenti el, hogy intésére – hívására – követni fogja a „földöntúli” boldogságba, utánahal, hiszen – s ez a logikai csattanó – már e földön is csak úgy volt boldog a kedves, ha megosztotta vele boldogságát.

Hogy mennyire játszott szerepet a vers megszületésében a költő melan-kóliára hajló természete, a tervezett Rózsí-ciklus (vagy esetleg egy fiatal lány-ideál korai halála) azt nehéz volna eldönteni. A Rózsí-ciklus terve 1796/97 táján született meg²⁵, ez azonban stílusa – iskolás, chia-szerű szerkesztése folytán – mindenképp korábbra keltezendő: az 1790 körül írt, még iskolás hagyományokban gyökerező, de már önálló tárgyválasztású versek csoportjába tartozik, azokkal tart rokonságot. (Az még elképzelhető, hogy a cím a másolótól ered, hiszen a Lengyel József senior névnapjára írt *Köszöntő*-t is ezzel a címmel másolta: *Egy jó Barátjához írta Cs. V. M.*)

E kétségtelen hitelű Csokonai-költemény mellett a Makói gyűjtemény „Csokonai Versei” című fogásában található még néhány szerző nélküli verses mű, amelynek stílusa gyanúba hozhatja Csokonait. Ilyen a rövid *Névnapi vers* a 35a oldalon: az indító költői ötlet (a' *Halak havába | Liliomot nem lelek*), az „*élted tavaszába*” kifejezés egyaránt elgondolkoztató (különben a Halak havában, február 16-án volt Vajda Julianna névnapja):

Névnapi vers

Mivel a' Halak havába
Liliomot nem lelek,
Mellyel élted tavaszába
Téged meg tisztellelek,
Így éneklek nagy nevednek
Fel derült reggelére,
A' Szerentse életednek
Légyen mindég vezére.

Ugyanúgy Csokonai-gyanús a 36a oldalon található A' *Békesség*: rejtett franciarokonszenve, s epigrammatikus logikai ötlete („A' *győzhetetlen* Francz ... a békességet magát *meggyőzette*”) egyaránt Csokonai mellett szól:

A' *Békesség*

A' győzhetetlen Francz hogy magát megadta
A' várt békességet vissza úgy adhadta [!].
Áldott legyen hát a' Francz neve érette,
Hogy a békességet magát meggyőzette.

Egyetlen olyan vers található a gyűjteményben, amelyet a másolatok s a kiadások Csokonainak szoktak tulajdonítani de legújabb következtetéseink szerint nem az ő műve: *A Pindus. Ez Cs. V. M.* névbetűkkel fordul elő itt is a 35b oldalon

E verset magam is föl akartam venni a kritikai kiadás II. verseskötetébe de – elsősorban a hajdúböszörményi kutató, Kultsárbarna Károly érvei alapján aki megküldte számomra *Énekes Nagy István hajdúböszörményi költő-prédikátor (1770–1831)* címmel tervezett nagyobb tanulmánya fejezeteit –, fölülvizsgáltam a vers szerzőségének kérdését s töröltem Csokonai művei közül.

A versnek eredeti kézírata nem maradt ránk, Csokonai címjegyzékein nem fordul elő: voltaképp betét a *Poétacenzúra*, illetve *Lakadalmi játék* című 1796-i iskoladramában, amelyet idők során többször is Csokonainak tulajdonítottak,²⁶ pedig Bernáth Lajos már 1903-ban bebizonyította, hogy ezt a debreceni Kollégium 1796-i poézisoktatója, Nagy István írta. A színdarab nyolc ismert másolatában Csokonai neve nélkül s külön cím nélkül fordul elő a versbetét a Második jelenésben, ahol Sándorfi, a diákköltő olvassa föl azt Gyöngyösi István szelleme előtt. Külön versként, Csokonai nevével, *A Pindus*

címmel Kaszás Sándor 1811-ben másolt gyűjteménye vette föl („Helikoni virágok, vagyis Csokonai V. Mihály és más vers-szerzők munkáiból összeszedetett darabok Leirattak Rév-Komáromban 1811-ben Kaszás Sándor által”). Jelenleg a türocszentmártoni Matica Slovenska birtokában.) Kaszás gyűjteményéből adta közre Abafi Lajos 1881-ben, a Figyelőben *Csokonai kiadatlan költeményei* című közleményében.²⁸

Önálló versként, Csokonai nevével csak a most ismertetett Makói gyűjteményben fordul elő.

Abafi közlése nyomán Harsányi és Gulyás adta ki Csokonai művei sorában, 1922-ben, a „Szétszórta megjelent versek” között,²⁹ s azóta ott van mindmáig a Csokonai-kiadásokban.

A vers ugyan magán viseli a debreceni poézisoktatás jegyeit – s ez érthető is, hiszen Nagy István csaknem egyidőben született Csokonaival s ő is poézisoktató volt a debreceni Kollégiumban, mikor 1796 szeptemberében Sárvári Pál professzor és Dömsödi Zsófia házasságára megírta lakodalmi színjátékát (amelyet Túrkevében is előadtak – megtoldva egy kis vígjátékbetéttel – Földvári József debreceni prédikátor s a túrkevei pap leánya, Marjai Erzsébet házassága alkalmával).

Az történhetett, hogy Kaszás Sándor (vagy előtte már valaki más) kimásolta a színjátékból a Csokonai műveire (*Víg élet a Parnasszuson, A' víg Poéta A ki nem volt soha Poeta [a Tempefői versbetétje]* stb.) emlékeztető betétet, ellátta címmel s a költő névbetűivel. (Kaszás gyűjteményében Csokonai műveként fordul elő *A zefir* címmel a fentebb *Flóra* cím alatt tárgyalt Nagy Sámuel-vers; nyilván azért, mert *Lilla* neve szerepel benne.)

Még 1952-ben is tanulmány jelent meg, amely az egész *Poétacenzúrá-t* Csokonai művének tartotta: miért ne vélte volna az egykori diákhagyomány az övének, kivált ezt az ő verseire emlékeztető betétet?

De ha a stílus csakugyan a debreceni poézisoktatás jegyeit viseli is magán, figyelmesen végigolvasva a verset: hiányzanak belőle Csokonai egyéni stílusának nyelvi jegyei, ízei, csillogó ihletettsége, szelleme. Csak az első versszakot tekintve:

A' zöld fákkal ékes Pindusnak tetején
A' múzsák örömmel játszadoznak
A' gyönyörűségnek ezen boldog helyén
Szomoru bánatok nem lakoznak
Itt Szívet ujjíto Cziterát pengetnek
Mellyel minden búkat el kergetnek
Itt zöld Laurusokból koszorúkat fonnak
Mellyeket a' tudós főkre vonnak...³⁰

A főnevekben, igékben csupa egyhangú, szürke ragrím, amit Csokonai mindig kerülni igyekezett, s négy soron belül kétszer is a nehézkes vonatkozó névmás (*Mellyel ... Mellyeket ...*). Nem, ebből nem Csokonai lelke fuvall!

S igazat kell adnunk Kulcsárbarna Károly „jogászi érvelés”-ének, hogy „kétség esetén az alapmű szerzőjét kell a betétdal szerzőjének tekintenünk”. ahogy az a kérdése is jogos: „miért kellett volna Nagy Istvánnak idegen tollakkal ékeskednie? Az a Nagy István, aki – igaz, évek múlva – megírta a XLV. Dominikát, a magyar protestáns vallásos költészet egyik legcsodálatosabb istenhimnuszát (ennek ismertetésére az egyházi költeményeinek tárgyalásánál térünk vissza), nem szorult rá, hogy Csokonaitól verset kölcsönözzön.”³¹

Helytálló Kulcsárbarna Károly érvelése a következőkben is: „Nem ronthatja a Nagy István szerzősége melletti állásfoglalás hitelét a Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények I. című kritikai kiadás 42. számú jegyzetében olvasható fejtegetés sem, mely a verset [ti. *A Pindus-t*] az 1786-ban keletkezett *Sint Maecenantes, feret Hungara Terra Marenas Vergiliumque tibi vel tua rura dabunt* című Csokonai-vers Csokonai kezétől származó magyaros ütemű rimes versformában történt kidolgozásának tartja. Nagy István ugyanabban az 1785/86-os tanévben járt a debreceni Kollégium poéta-osztályába, mint Csokonai, és ugyanattól a Kovács József préceptortól tanulta a poétikát, mint Csokonai, tehát ha a vitatott versben Csokonait az iskolában ért hatások fedezhetők fel, ugyanazok Nagy Istvánt ért hatásokként is felfoghatók, a művekben esetleg található némi stílusjegyzonosság ekként nem meglepő.”

Mindezek alapján törölhetjük – s töröltük is – e 24 soros ál Csokonai-verset a költő művei közül: kárpótlásul több száz sornyi hiteles, ismeretlen Csokonai-verset kaptunk cserébe, amelyek már a Csokonai kritikai kiadás sajtó alatt levő, illetve készülő köteteit fogják gazdagítani.

JEGYZETEK

1. Ld.: Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában. Bp. 1981. 344-355. l.
2. Jelzete: R 1545.
3. Ld. Szilágyi i.m. 347. l.
4. TudGyűjt. 1817. III, 116-117. l.
5. OSzK. Kézirattár Analecta. 11.144. Sz. 271. 72/1974.
6. Ld. Péterffy Ida: Kováts Sámuel, Csokonai jó barátja. *Studia Litteraria* XI (1973) 137-150 l. Továbbá uő.: Kováts Sámuel prédikátor és literátor. 1770-1830. Fejér megyei Történeti Évkönyv. 10. Székesfehérvár. 1976. 151-200. l.
7. I.h.9-13. l. A verseket – bővebb filológiai magyarázat nélkül – 1982-ben közöltem az Új Tükörben (11. sz. márc. 14. 20. l.)
8. A kéziratos kötet jelzete a miskolci Lévay József Tudományos Könyvtárban A 6193/II. (Eredeti jelzete a Miskolci Ev. Ref. Főgymnásium könyvtárában 9139, illetve KK 227 volt.
9. Ld. Szinnyei: Magyar írók. VI, 1371. h.
10. Ld. uo. XIII. 680. h.
11. Ld. Cs/ÖM. I, 47. l.
12. DMM. 16. l.
13. Ód. 57. l.
14. E verset is közöltem az Új Tükör idézett számában s idéztem Julow Viktor halálára *Sors Debrecina* címmel írt nekrológomban (Magyar Nemzet. 1982. 28. sz. febr. 3. 8. l.), mivel utolsó beszélgetésünk tárgya is e vers hitelességének kérdése volt: ő elfogadta Csokonai művének.
15. Ld. Stoll 625. sz. Jelzete az OSzK-ban: Oct.Hung. 1669.
16. Ld. FM/ÖM. I, 222-223. l.
17. Uo. 225. l.
18. Földi János költeményei. Kiadta és bevezette Dr. Mixich Lajos Bp. 1910. 142-143. l.
19. Vö. HG. II, 145 l., továbbá: Cs/ÖM. I, 307. l.
20. Ld. Vitéz Mihály ébresztése. Csokonai-breviárium. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Szilágyi Ferenc. Bp. 1973. 131-135. l.
21. Ld. Cs/ÖM. I, 15. l.
22. Vö. Szilágyi F.: Csokonai művei nyomában. Bp. 1981. 302-307. l.
23. A „chria” műfajáról, illetve alkalmazásáról Csokonai költői gyakorlatában ld. Szauder József tanulmányát: *Sententia és pictura*. ItK. 1967. 517. kk.
24. Vö. Szilágyi F. i.m. 254. l.

25. Ld. uo. 286. kk.
26. Tolnai Vilmos véleményét. MNy. 1937. 343-344. l. illetve Komlós Aladárét (It. 1952: 540. l.)
27. Ld. Bernáth Lajos: Protestáns iskoladramák. RMKt. 21. Bp. 1903. 103. l.
28. Figyelő X. (1881). 228-231. l.
29. HG. II, 145-146. l.
30. Az 1808-i Somosi Mihály-gyűjtemény alapján: Debr. Koll. R.817. (Vö. ItK. 1906. 103. l.)
31. Kulcsárbarna Károly idézett kéziratosa munkája 42. l. A szerző e munkáját pályaműként beküldte a Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázata. Értékes adataiért és gondolatébresztő érveiért ezúton is köszönetet mondok.

CINQ POEMES INCONNUS ET UN PRÉTENDU POÈME DE CSOKONAI

Grâce à la découverte des poèmes de Csokonai, jusqu'ici inconnus, les volumes en préparation de l'édition critique de ses oeuvres complètes se sont enrichis de plus de cent vers.

L'auteur du présent article a déjà publié en 1981, un poème gaillard assez long (un „priapi” de 144 lignes), susceptible d'avoir été écrit par Csokonai (*A' Sütés*) Le style montrait d'une façon nette les particularités de celui de Csokonai, l'unique manuscrit cependant, relativement tardif et copié, a mis en question l'authenticité de l'oeuvre signée par ailleurs des initiales Cs.V.M. Un autre manuscrit récemment retrouvé, daté avec précision (1793), avec le nom du poète a définitivement tranché la question

Dans un volume provenant de Sárosatak, gardé à Miskolc, l'auteur a découvert un fragment et deux poèmes de Csokonai Les initiales, le style, le lieu et la date de la notation prouvent d'une façon suffisante que leur auteur était bien Csokonai. (Le plus long poème, *Posonyi Tsuda-módi* a 54 vers)

Le poème le plus récemment découvert est *Kedvesem Arnyékához*, dont l'authenticité se justifie aussi bien par les initiales, par son style caractéristique que par sa notation dans la région transtibiscine.

Le décèlement des prétendus poèmes de Csokonai contribue également, d'une façon pour ainsi dire négative, à l'authentification du texte des oeuvres complètes du poète. Lors des travaux préparatoires de l'édition critique, on a déjà éliminé une douzaine de prétendus poèmes de Csokonai; on en a „démasqué” tout récemment encore un (*A Pindus*), attribué depuis plus de cent ans au poète. On est récompensé de cette perte par le poème *Kedvesem Arnyékához*, jusqu'ici inconnu, ayant également 24 lignes. (Il a été probablement comme *Posonyi Tsuda-módi*, un exercice de versification.)

Outres les ouvrages mentionnés, l'auteur présente encore plusieurs poèmes plus brefs de Csokonai, ainsi que des poèmes attribués au poète.

KÁRMÁN ÉS CSOKONAI

1795 kontra 1790

Közismert, kemény mondatok Kármán tanulmányának, *A nemzet csinosodásának* elejéről:

„Zeng az egész haza környéke litteraturánk divatjárúl. Nincs vége, se hossza az örömújongatásoknak tudományaink felderült egerül, a világosság hasadó hajnaláról, a felébredt józan értelemről és az édes anyai, hazai, nemzeti nyelv, litteratura s tudományok szerencsés megérkezéséről. – Az élesen látó szemlélő bosszonkodik ezen szarkazmuson, melyet alattomos gonoszsággal időnkre készítenek ezek a tudós parazitások...”

Meglepő fordulat. Nehéz is volna így magában értelmezni ezt a *szarkazmust*, ezeket a *parazitákat*. Talán jobban megértjük Kármán kifakadását, ha illő helyére tesszük az időrendben. Az első két mondat világosan 1790-re utal, az akkori nemzeti publicisztika szövegeit idézi. De mikor idézi?

Az Urániát, Kármánnak és barátainak képes szépirodalmi folyóiratát 1794-ben kezdték szervezni. Szeptemberben jelent meg az első kötet, a harmadik (utolsó) pedig, amely *A nemzet csinosodását* közölte, 1795 tavaszán.

Márpedig az akkori közhangulatra éppen nem az örömújongatás a megfelelő kifejezés. Aggódás, rettegés, nyomasztó várakozás – ez jobban illett volna rá. Találgatások és rémhírek kóvályogtak: mi lesz a sorsa azoknak a titkos szervezkedőknek, – Martinovicsnak és híveinek –, akiket 1794 augusztusától kezdve fogtak el?

Persze, nem mindenki rettegett, nem mindenki aggódott. Sok embert éppen boldoggá tett, hogy a kormány végre erélyesen föllép az istentelen fölforgatók ellen. De ezek a vérszomjas szurkolók aligán újítottak föl olyan felvilágosult szövegeket, mint „a tudományok felderült ege”, „a világosság hasadó hajnala” meg a „felébredt józan értelem.” Nem is találtam semmi ilyesmit ennek az időszaknak sajtójában.

Azaz hogy egyre mégis rábukkantam. Idézek belőle: „Ver a szíve az örömtől minden hazáját szerető jámbornak, ha nemzeti litteraturánk előmenetét kevés esztendőktől fogva méregeti. Azok a szégyenleni való idők, ahol becsületet kerestünk abban, ha nemzetünket lehányván idegenekké áttulváltottunk – ezek az idők többé nincsenek. Igazságtalan lesz mahólnap az a panasz, hogy magyarul a magyarok nem olvasnak. Igazságtalan az a panasz is, hogy hazánk főnemessége az anyai litteraturát megveti.”

1794 végén jelent meg ez a bizakodó, lelkes szöveg, vagyis Kármán minősítése szerint tudós parazitásoknak ez az alattomos gonoszsággal írt szar-kasztikus irománya. Azokban a hetekben, mikor tömegesen fogták el s vitték Budára a gyanúsítottakat.

S hol jelent meg? Az Uránia második kötetének végén. „Kedves Olvasó-inkhoz.” címmel, számozatlan lapon. Majdnem bizonyos, hogy ezt is Kármán írta. Három hónap a különbség a két szöveg megjelenése között. Mi történhetett ezalatt?

Nagyon kíméletesnek kell lennünk ennek az ellentmondásnak a fejtegetésében.

Mondhatnánk egyszerűen, hogy tévképzetei támadtak egy reakciós szervezetről, amely félre próbálja vezetni a közvéleményt.

Nem volna csoda, ha téveszmék nyugtalanítanák, mert nagyon valószínű, hogy ugyanabban a betegségben, gyorsjáratú paralizisben szenvedett, és halt meg, mint Szentjóni Szabó László. Szentjóni 1795 decemberében Kufsteinben, Kármán már június 3-án, az apai házban, Losoncon.

De tanulmánya olyan tündöklően logikus és tiszta, hogy tévképzetekről, üldöztetési fantazmagóriáról aligha lehet szó.

Elfogadhatjuk, hogy a második és harmadik szám megjelenése közti időben vált benne teljesen világossá: milyen ártalmas az 1790-es jelszavak továbbmondása, s ezt az ártalmat írói módon személyesítette meg az „alattomos parazitások” alakjában.

Elszánt, elkeseredett gesztus sejtelve bontakozik ki a részlettényekből. A lap megszűnése elkerülhetetlen. Betegsége súlyosbodik, bármikor végzetesre fordulhat. Az elfogottak sorsáról semmi bizonyosat nem tudnak, attól is félni lehet, hogy sokat kivégeznek közülük.

Neki magának nincs vesztenivalója, viszont megnyerhet egy játszmát. Beresevich Józseffel, a szelíd ítéletű cenzorral engedélyeztetni tudja a harmadik kötetet, s benne a merész tanulmányt. Üzenetét a jövőnek. Hadd tudják meg az utódok, milyen világ volt Magyarországon a felvilágosult XVIII. század végén. Ha kinyomtatják, elterjesztik, nem tud már ellene tenni a felsőség.

Az 1790-es felbolydulás idején nyaklók nélkül adtak ki szabadszájú pamfleteket, vitairatokat, verseket. A cenzurahatóság csak késlekedve rendezte sorait. Ismeretes, hogy Batsányi 1790-ben közölni tudta a *Magyar Múzeum*ban *A franciaországi változásokra* című versét, de csak 1793-ban vonták érte kérdőre. Hasonló történt az Urániával is. 1796-97-ben kezdték csak vizsgálni, hogy Beresevich cenzornak benyújtottak-e a szerkesztők minden cikket vagy csak a veszélytelenebbeket. Kármánt már nem kérdezhették meg.

Csokonaira megvilágosító hatást tett *A nemzet csinosodása*. Persze, nem Kármántól tudta meg, hogy kezd beborulni a magyar ég. 1793 májusában hírt adott pártfogójának, Szilágyi Mihálynak, hogy apja, Szilágyi Sámuel Voltaire-fordításáról miket írkal egy névtelen pamfletista „vallásunkra ördögi gyűlöléssel berzenkedő papisticus fanatizmussal...”

A két ív terjedelmű röpirat „a könyvek régi censuráját sürgeti” – tudósít riadtan Csokonai. Voltak Debrecenben tudós férfiak, derék hazafiak, jó barátai, akikkel megbeszélhette a nemzeti kultúra veszedelmes állapotát. De egyikük sem tett rá olyan megfogható, kimutatható tartós hatást, mint nála négy évvel idősebb, eltávozott mestere.

A nemzet csinosodásában éles, pontos, amellet tancosan könnyed mondatok jellemzik a végzetes változást:

„Valljunk igazat! ott megállapodtunk, ahol elkezdettük. Egy kis zsidóság, egy kis felforrás az egész dolog summája! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.”

Csokonai megfogalmazása történetibb, de ugyanolyan dallamosan lesújtó: „A II. József uralkodásának vége felé ugyan felserkentek hazánkban néhány szebb lelkek által az ő mély álmokból a tudományok; de úgy látszik, ismét valami titkos erő őket megópiumozta. A II. Leopold rövid országlása alatt az arany idő nemzeti literatúránkra nézve bé is állott, el is múlt. Azóta a jó igyekezetek vagy ledültek, vagy lábra sem állhattak, aligha sok jót reményelhet a következő emberi nyom.”

Nem tudjuk, ki volt az a barátja, akinek ezt írta sárospataki jogászsága idején, 1796 első felében. De később is, Komáromban, Pesten mindig vele volt Kármán, s több új parafrízisa született az ő szövegeinek.

Három későbbi levele tartozik szorosban ebbe a gondolatkörbe. A dátumok megerősítik a tartós hatás föltevését. Csokonai ugyanazt mondja mindig – önmagát is ismételve –, de persze más-más helyzetben s némileg áthangolva.

1797. november 8: El nem küldött kalligrafikus levél Koháry Ferenc grófnak és Orczy László bárónak is megcímezve.

1798. január 23; Széchényi Ferenc grófnak.

1802. január 9; szintén Széchényinek, kalligrafikus írással.

Mindhárom levél Révkomáromban kelt. Az első és a harmadik (!) levélnek minden lényeges pontja azonos, csak a befejezést írta újonnan, Széchényi személyét és tevékenységét illető új vonásokkal.

Hogy írja át a maga szövegét?

1802: „Volt már az az ideje a magyar literatúrána, amely boldogabb időkre is nyújtott reménységet, s el is hitettük vala már magunkkal, hogy a több pallérozott nemzeteknél mulató tudományok valahára bennünket is, Európának ezen napkeleti részén, felfedeznek. De álom volt minden mi képzelődésünk, s annál hamarább eltűnt, minél edesebben merültünk abba belé. Visszabuktunk az éjtszakába.”

(Az 1797-es levélben: „az az áldott ideje.” 1802-ben kimaradt az *áldott* jelző. Tudatosan vonta meg 1790-től az *áldott* minősítést, vagy csak másolás közben esett ki a szó? Nem tudjuk eldönteni.)

1798: „Ezelőtt egynéhány esztendőekkel kezdtünk vala mutogatni, melly hathatós a magyar ész s mikre nem termett ő a lovon és kardon kívül is, amidőn önnönmagának hagyattatva minden fejedelmi pártfogás nélkül olly lépéseket kezdett tenni a nagy nemzetek nyomába. De ennek is vége van.

Alig serkentünk fel ama lomha álomból, mellyben századokig aludtunk, s újra szunnyadozunk.”

Két változat a nemzeti elmaradottság témájára.

Kármán: „Ne palástoljátok tehát társaim! hogy messze – messze vagyunk a tökéletességtől, hogy a tudományok dicső halmának derekán még nem járunk, hogy azoknak szeretete még nálunk fel nem ébredett, hogy azok a nemzetek, mellyek ezen az ösvényenn messze elhaladtak, minket a durva nemzetek rangjába vetettek.”

Csokonai (1797): „Ímé amit elkezdtünk is, azt is félbehagytuk. Ismét abba a pontjába térünk keskeny kerekünknek, amellyben ezelőtt tizenöt esztendővel forgattunk. Más nemzetek pedig a tökéletességnek felső pontja felé azolta is óriási lépésekkel sietnek, székulumok maradnak el közöttök és közöttünk, úgyhogy nemsoká még csak nógató kiáltásaik sem juthatnak le hozzánk; s mi mégis ráklábakon is alig ballagcsálunk?”

(Belehangzik ebbe a Marosvásárhelyi gondolatok főgondolata:

Hívnak magok után a többi nemzetek!

Magyarok! derék nép! mit késtek? jöjjetek!...

A vers datálásában perdöntő lehet, hogy milyen erősnek ítéljük meg összetartozását Kármán tanulmányával.)

Az 1797-es és 98-as levélnek egyik erősen rokon passzusa a könyvkiadás elsilányodásáról, a magyar színjátszás és olvasás lehanyaglásáról szól. (Kármánnak is voltak erről tapasztalatai első kézből, de ő ezt nem érinti.) A folytatás eltér a két levélben:

1797: „Isten! ha a te végezésed szerint minden magyar világnak illy mulólag-valónak kell lenni: ne hozd fel azt többé mireánk, mert csak lelkeinket keserítéd véle!” Ez már majdnem magyar történetfilozófia vagy nemzetkarakterológia.

Az 1798-as levélben ez a kifakadás nem olvasható. Viszont a hazai kultúra nyomorúságának látéletét vakmerően megtoldja az 1797-eshez képest: „Ímé alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a typographiák megint imádságos könyvekre s kalendárjomokra szorultak, theatrumunk a maga bölcsőjében megholt, az olvasás a közönségbe megcsökkent, legjobb literátorink meghaltak, vagy szerencsétlenségbe estek, a többiek elhallgattak, nincs, aki őket serkentgetné. Veszedelmes állapot!”

Meghaltak – ebbe Kármán József is beleértendő. A „szerencsétlenségbe estek” formula pedig már a régebbi magyar nyelvben is azt jelentette: fogságban van, becsukták, kivégezték.

A *nemzet csinosodása* is azt mondja: „A tehetségek halva fekszenek.” De a folytatásból kitűnik, hogy ez metaforikusan értendő, szellemi halál: „Meggátolja a *henye* és *vad* életmódja, azoknak kifejtődéseket. Nincs alkalmatosság, melly csomójából kioldozza, nincs indit'ok melly mozgásba hozza, nincs fermentum, melly azokat felfoiralja.”

Kármán szánakozva és elborzadva figyelte a németországi egyetemekről hazaérkező ifjak elsüllyedését a vidéki élet posványában: „Alighogy kiértek emezek csendes parokiájokra, és elvadultak mint az erdei aprómarmhák, megtompúlt elméjük, erkölcsök olly hozzá egyenesedett a hallgatók erkölcséhez, hogy azt csak a viselet különböztette, és hogy az külföldi formájokból egészen kivetkezzenek, kartsúságokat is felcserélték potrohossággal. – Erre szemem tanítottak.”

Csokonait az is aggasztotta 1802-ben, a nagy tűzvész után, hogy esetleg Debrecenből is kiszorul vidékre. Szeptember 16-án írta Széchényi Ferencnek, az Árpád-eposz filológiai előkészítését vázoló levelében: „.....talám valamelylyik, a pastoralis és lyricus poétáknak ugyan kedvező, de az epicusoknak sikeretlen falu vagy mezőváros, ahol egy pfarreri könyvpolcon kívül alig találni egyebet, – talám, mondom, egy ilyen céloom ellen való hely fog ezután mutatni nyugvóhelyet.”

Szembetűnő, milyen párhuzamosan fejtegetik a régi kérdést: falun vagy városon virul-e szebben a poézis?

Csokonai két nappal az imént idézett levél után Széchényi Ferenc feleségének írja ezt: „Jóllehet én a természetnek fia, barátja s tisztelője vagyok, jóllehet egy fakadó forrást, egy árnyékos fát, egy homályos kertet vagy erdőt, most is nemcsak a versemben, hanem a szívemben is az embereknek felette (!) becsülök: mégis a falusi vagy mezővárosi életet kerülnöm kell, szűkségessé tévén a nagyvárosi lakást énnékem a bibliotheca, a tudósokkal való társalkodás és a nemzeti történetek felől magam elébe kiszabott plánomom.”

Kármán ugyanerről: „A természet együgyű és izes örömeit szoptam én is jöltévő emléiből. Háládatlan lennék ezen jó Anya eránt, ha a mezei életnek

minden határozás nélkül csak rossz következtetéseket tulajdonítanak. De hogy a *mezei élet* nagy részben a tudományok terjesztésében *akadály*, azt nem lehet meg nem vallanom.

A *magános*, félre való élet, az elzárkózás a világtól elzár a gondolkozástól is.”

Döntögetik mindketten a poéták imádott bálványát, a Magánosságot. Csokonai inkább praktikus indítékkal: pesti állás, könyvtárosi hivatal reményében, Kármán elvszerűen, a városi pezsgésre szavazva.

Újságszerkesztés

A Diétai Magyar Múza a csodák csodája. Másfél évvel az Uránia megszűnése után sikerült Csokonainak újabb magyar szépirodalmi újságot megindítania, s tizenegy számon át életben tartania. Ki segítette hozzá? A Te-kintetes Karok és Rendek *nem*, az bizonyos. A német nyomdász, Weber Simon Péter tett érte legtöbbet. Nem úgy beszélt, nem úgy bánt Csokonaival, mint Tempefőivel Betrieger.

Hogy Széchényi Ferencnek volt-e valami része a Diétai Magyar Múza életben tartásában, azt csak azért nem látjuk világosan, mert Csokonai túl nagy tapintattal írta meg leveleiben a történeteket, vigyázva, hogy ne sértse a címzettnek, Széchényi Ferencnek érzékenységét. Az egyik változat:

„Esztenedeje elmúlt, hogy az ország gyűlésének vége felé a Diétai Magyar Múzsának kiadásában a reménységemnél kevesebb praenumeratorok miatt a nyomtatónak adós maradván, valamint többnyire minden ügyetlen literátorok, úgy én is egyedül Excellentiádnak nagylelkében s hazafiúi kegyelmes szívében találtam fel a segedelmet. De mire az utolsó árkus kiszabadult volna a sajtó alól, már akkorra Excellentiád hazamenvén, én minden vígasztalás és reménység nélkül maradtam: hanem mégis utoljára az emberséges nyomtatóval tisztességes accordra lépven, bajaimból tűrhetőképen kimenekedtem.” Olyasféléképpen értelmezhetjük ezt, hogy kapott Széchényitől pénzt, egyszer vagy többször, de az utolsó szám nyomdászamlája már Csokonaira, vagyis a tisztességes megegyezésre maradt.

Széchényi az egyetlen – írja a levélben – akire az ügyetlen, azaz pénztelen literátorok számíthatnak. Pedig volt egy másik támasza is az íróknak: Széchényi sógora, Festetics György. Az Urániát Festetics adománya tartotta fenn. Mivel a grófnak az volt a kívánsága, hogy neve mint mecénásé ne szerepeljen a folyóiratban, Csokonai sem tudhatott erről a támogatásról. De az előfizetők kinyomtatott névsorából látta, mennyi elékelő hölgy és úr támogatta Kármán folyóiratát. Ő is olyasfélékre gondolt, mint amilyen az

Uránia volt: nőknek való olvasmányokra, kottákra. Azt ígérte a Diétai Magyar Múza előbeszédjében, hogy „...csak bölcselkedni fog s néha-néha tréfálódni. Mind a kettőt véghez kívánja pedig vinni, hogy az érdemes olvasók mind a két nemének udvarolhasson.” De elragadta a politika, a hadi aktualitás, úgyhogy a folyóirat tizenegy száma tele lett önellentmondással. Abban is csak félig-meddig hasonlítanak, hogy mind a két kiadvány egyszemélyes, hiszen Kármánnak voltak munkatársai, köztük Csokonai is.

A Diétai Magyar Múza sorsát azért összegezte Széchényinek szóló s előbb idézett levelében (1798. január 23-án), mert megint újságot akart kiadni, a Péczeli József folyóiratát felújító *Új Minden Gyűjteményt*. S a vállalkozáshoz megint csak pénz kellett volna.

Tervének bejelentését komor helyzetkép követi, az egyik nagy Kármán-parafraízis, amelyből már idéztem az előbb. Programnyilatkozatnak ez bizony túl erős, még ha átfordul is a végén buzdító szózatba. És itt megint egymás mellett halad a két szerkesztő gondolatmenete – a halotté és a reménybelié.

Csokonai: „Annyi nemzetek példájára fel nem buzdúl a magyar nemes vér? tulajdon kárán meg nem dobban a hazafiúi érzékeny szív? saját nyelvének Európában a porba tapodtatását hidegen nézi a kibújdosott scytha? A romlás nyakunkon van, de még öszve nem tiprott: most! most kell iparkodni! Hadd serkenjenek fel a veszteglő tudósok, hadd szokjon az olvasáshoz a közönség, hadd szelídüljön az ázsiai erkölcs, csinosodjon a magyar guszthus...” És így tovább.

Kármán *A nemzet csinosodása* utolsó lapján búcsúáriát énekel, mielőtt örökre eltűnne.

„Az igaz litterátor hozza le, mint egy második Prometheus, az égből a bölcsesség szép világát; a' terjeszt a nemzetekre dicsőséget és virágozást, és közboldogságot, a' teszi a jobbágyot meggyőződésből való kész engedelmű jobbágygá, az uralkodót a szívek uralkodójává, az embert emberré. A' vezeti végre a népet a józan értelem kötelein a maga kötelességeire és a szív édes láncainn a maga boldogságára.”

KÁRMÁN ET CSOKONAI

L'auteur se propose de présenter les relations et les parallélismes de l'activité de ces deux écrivains-rédacteurs, ayant connu, tous les deux, un destin tragique dans la dernière décennie de XVIIIe siècle. Mihály Csokonai Vitéz, le poète hongrois le plus marquant de l'époque, n'a vécu que trente ans, le prosateur, József Kármán est mort, à son tour, à l'âge de vingt-six ans. C'est en automne de 1794 que parut le premier numéro de *Urània*, revue littéraire de Kármán; le rédacteur, profitant du réseau déficient de la censure, réussit à en publier trois volumes. Dans son étude, parue dans le dernier numéro, *A nemzet csinosodása* (Progrès de la nation), il constate la disparition irrévocable des initiatives politiques et culturelles de 1790.

Csokonai à son tour fit paraître son revue poétique, *Diétai Magyar Múza* (Muse Hongroise de Diète) en automne 1796, à Pozsony (aujourd'hui Bratislava). C'est là que siégeait la Diète pour voter les frais de la guerre contre les Français. Kármán était déjà mort, mais Csokonai restait un fidèle propagateur de ses pensées dont celles qui étaient relatives à l'agonie de la culture nationale.